

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za germanistiku / Odsjek za kroatistiku
Nastavnički smjer

Klara Kristić

**HRVATSKO-NJEMAČKI DODIRI U GRAMATIKOGRAFIJI
SREDINOM 19. STOLJEĆA**

Interdisciplinarni diplomski rad

Mentorice: izv. prof. dr. sc. Maja Häusler / prof. dr. sc. Zrinka Jelaska

Zagreb, 21. rujna 2018.

SADRŽAJ

1. UVOD	4
2. POVIJESNI KONTEKST.....	7
2.1. Političke i društvene prilike u 18. i 19. stoljeću	7
2. 2. Razvoj hrvatskoga školstva i učenje njemačkoga jezika.....	8
3. PRIKAZ UDŽBENIKA	11
3.1. Kategorije opisa udžbenika	11
3. 2. <i>Praktična slovnica němačkoga jezika za gradske i glavne učione u carevini austrijsanskoj</i> (1855).....	13
3.2.1. O autoru i knjizi	13
3.2.2. Gramatička progresija	14
3.2.3. Didaktičko-metodički opis.....	19
3.2.4. Tekstovi.....	21
3.2.5. Osobitosti ciljeva i koncepcije udžbenika.....	22
3.2.6. Gramatička terminologija	24
3.2.7. Zaključak prikaza.....	25
3.3. <i>Praktisch-theoretischer Lehrgang der kroatischen Sprache. Nach der natürlichsten Sprachmethode zum Schul-, Privat- und Selbstunterrichte</i> (1867)	27
3.3.1. O autoru i knjizi	27
3.3.2. Gramatička progresija	28
3.3.3. Didaktičko-metodički opis.....	35
3.3.4. Tekstovi.....	37
3.3.5. Osobitosti ciljeva i koncepcije udžbenika.....	39
3.3.6. Gramatička terminologija	40
3.3.7. Zaključak prikaza.....	41
3.4. <i>Slovnica němačkoga jezika za pèrvi razred nižjih realkah s ilirskim nastavnim jezikom</i> (1856).....	42
3.4.1. O autoru i knjizi	42
3.4.2. Gramatička progresija	43
3.4.3. Vokabular i semantički sadržaj primjera	49
3.4.4. Didaktičko-metodički opis.....	51
3.4.5. Gramatička terminologija	54
3.4.6. Zaključak prikaza.....	55

4. USPOREDBA S DANAŠNJIM UDŽBENICIMA.....	56
5. ZAKLJUČAK	59
SAŽETAK.....	61
SUMMARY	62
ZUSAMMENFASSUNG.....	63
LITERATURA.....	64

1. UVOD

Ovaj interdisciplinarni diplomski rad bavi se hrvatsko-njemačkim dodirima u gramatikografiji sredinom 19. stoljeća. Gramatikografiju bi se najsažetije moglo definirati kao znanstvenu disciplinu koja se bavi proučavanjem načina na koji su pisane gramatike, a Dieter Cherubim u svome je radu definira na sljedeći način:

Unter Grammatikographie soll [...] einerseits die Grammatikbeschreibung, also das Verfassen von Grammatiken, andererseits die Ergebnisse dieser Tätigkeit, also die Grammatiken, innerhalb eines bestimmten Zeitabschnitts oder Raumes verstanden werden (Cherubim 1980: 768).¹

Hrvatsko-njemački jezični dodiri sežu daleko u prošlost, a višestoljetna politička, društvena i kulturna povezanost Hrvatske sa zemljama kuće Habsburg uvjetovala je izravan doticaj hrvatskoga s njemačkim jezikom. Ipak, ta je veza najizraženija za vrijeme Austrijske i Austro-Ugarske Monarhije te se smatra temeljem hrvatsko-njemačkoga jezičnog dodira u Hrvatskoj. Taj će povijesni okvir biti polazište ovoga rada.

Ovaj se rad bavi udžbenicima njemačkoga jezika iz sredine 19. stoljeća koje su sastavili domaći autori ili u kojima je hrvatski prisutan kao polazni jezik, iako ti udžbenici nisu uvijek nužno objavljeni u Hrvatskoj. To su *Praktična slovnica němačkoga jezika za gradske i glavne učione u carevini austrijanskoj* nepoznatoga autora iz 1855. godine te *Slovnica němačkoga jezika za pèrvi razred nižjih realkah s ilirskim nastavnim jezikom* Franje Klaića², čovjeka koji je imao značajnu ulogu u prosvjeti toga doba, iz 1856. godine. Obradit će se još jedno Klaićevo djelo: *Praktisch-theoretischer Lehrgang der kroatischen Sprache. Nach der natürlichsten Sprachmethode zum Schul-, Privat- und Selbstunterrichte* iz 1867. godine, udžbenik hrvatskoga sastavljen za govornike njemačkoga jezika. Pri proučavanju i analizi spomenutih udžbenika u obzir se mora uzeti činjenica da se status njemačkoga jezika u Hrvatskoj mijenjao tijekom vremena, što je ostavilo traga i na didaktičkom polju, pa se shodno tomu mijenjao i sam način poučavanja jezika. Time i taj didaktički aspekt postaje

---

¹ Cherubim, pregled: 6. 9. 2018.

² Franjo Klaić bio je, kako navodi Biondić, vrstan metodičar te pobornik klerikalnoga učiteljstva (usp. Biondić 1994: 20). Oko njega je bio okupljen krug nacionalno-kršćanskoga učiteljstva Austro-Ugarske koji se, za razliku od internacionalno-liberalnoga kruga, zalagao za očuvanje nacionalne, odnosno hrvatske samobitnosti te se protivio sekularizmu pučkoga školstva (*ibid.*: 17).

predmetom proučavanja ovoga rada. Različiti didaktički koncepti bili su određeni promjenom položaja njemačkoga jezika u hrvatskom društvu i školstvu.

Ovaj rad dakle istražuje način opisa jezika koji se sredinom 19. stoljeća nalazi u Hrvatskoj radi poučavanja stranoga jezika. Cilj je rada istražiti hrvatsko-njemačke jezične kontakte u gramatikografiji prvenstveno na primjeru triju spomenutih udžbenika. Svrha je ovoga rada prilog istraživanju razvoja gramatikografije kod nas, kao i razvoj poučavanja i udžbenika stranih jezika. Stoga će analiza sadržavati i prikaz lingvističke, zapravo gramatičke terminologije koja se nalazi u tim udžbenicima. Dosadašnja istraživanja ukazuju na to da među njima postoje podudarnosti u načinu prikaza jezika (lingvističke paralele), kao i metodičko-didaktičke (koncipiranje i strukturiranje udžbenika u svrhu poučavanja i učenja).

Polazište je za metodologiju ovoga rada analiza udžbenika. Pri tome će se uočiti i pojedina vanjska obilježja, kao što su primjerice autor, vrijeme i mjesto nastanka, opseg udžbenika, kome je udžbenik namijenjen i slično. Poseban naglasak bit će stavljen na prikaz i posredovanje gramatike koja u 19. stoljeću u nastavi i učenju stranih jezika zauzima najvažnije mjesto. Također će se istražiti koje ciljeve udžbenik nastoji postići, kakva je njegova struktura te kakva je struktura lekcija ukoliko one postoje, na koji je način prikazana gramatika, na čemu se temelji usporedba dvaju jezika te u kojoj je mjeri ona zastupljena, kakve se vježbe i koje vrste tekstova pojavljuju te koji se semantički sadržaji obrađuju. Osim navedenoga, metodologija obuhvaća i još neke druge okolnosti nastanka udžbenika. Onodobne propisane njemačke gramatike utjecale su na gramatikografiju pojedinih naroda Austro-Ugarske Monarhije, što je, naravno, vidljivo i u gramatikama njemačkoga jezika za Hrvate, osobito školskima. Taj utjecaj vidljiv je u definiranju i podjeli same gramatike, potom u tumačenju gramatičkih kategorija te formiranju vlastite jezikoslovne terminologije, a nerijetko se podudaraju i sami primjeri (usp. Nyomárkay 2000: 111). Postojala je i mogućnost da domaći autori međusobno utječu jedan na drugoga pa je stoga bilo normalno i posve razumljivo da je udžbenik jednoga autora mogao poslužiti drugome kao uzor za sastavljanje vlastitoga udžbenika, što će se vidjeti u središnjem dijelu rada, pri analizi udžbenika. Dakle, metodologijom ovoga rada nastoji se također otkriti ima li pojedini udžbenik izvore i uzore te koji bi oni mogli biti. Nadalje, bavi se i pitanjima kao što su: od kojih nazora o jeziku polazi udžbenik, koja je i kolika uloga materinskoga jezika u nastavi njemačkoga jezika, na koji način udžbenik potiče transfer jezičnih fenomena materinskoga jezika ukazivanjima na sličnosti i razlike između dva jezika, koliki je utjecaj latinskoga jezika, odnosno koji su elementi iz njega preuzeti te konačno, na temelju metodičkih postupaka, koje udžbenik pretpostavlja, kako je u danom vremenu izgledala stvarna nastava.

Slovnice (gramatike) toga doba sadržavale su, osim samoga gramatičkoga opisa, i drugi materijal za učenje jezika pa su imale ulogu današnjih udžbenika. Lingvistička i didaktička analiza triju odabranih udžbenika omogućit će utvrditi i preciznije definirati o kojim se točno didaktičkim koncepcijama radi te do kojih je promjena došlo, odnosno koje su to kategorije i postupci po kojima se navedeni udžbenici razlikuju od današnjih gramatika i udžbenika.

2. POVIJESNI KONTEKST

Tradicija učenja njemačkoga jezika u Hrvatskoj veoma je duga, a udžbenici koji su se koristili služe kao svojevrsan dokument pomoću kojega se može pratiti ne samo mijenjanje statusa njemačkoga jezika u hrvatskom društvu, nego i razvoj školstva uopće. Promjene koje se daju uočiti u udžbenicima uvelike su ovisile o društveno-političkoj situaciji, a izravno su se odrazile i na didaktičke i metodičke aspekte učenja njemačkoga jezika u Hrvatskoj.

Budući da se ovaj rad bavi udžbenicima iz sredine 19. stoljeća, u daljnjem će se tekstu spomenuti samo najvažniji pravci povijesnoga razvoja. Prikaz će biti ograničen na za ovu temu relevantne događaje u Hrvatskoj sredinom 19. stoljeća, a zatim će se detaljnije opisati razvoj školstva i status njemačkoga jezika u tom okviru.

2.1. Političke i društvene prilike u 18. i 19. stoljeću

Otkada je Ferdinand I. Habsburg 1527. godine izabran za kralja, Hrvatska se nalazi u sklopu carstva Austrije pod dinastijom Habsburga. Službeni je naziv glasio Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija. Ovo te cijelo 17. stoljeće za Hrvatsku predstavlja jedno od najtežih razdoblja u njezinoj povijesti zbog širenja Osmanskoga Carstva prema središtu Hrvatske, tako da će se njezin politički razvoj nastaviti zapravo tek u 18. stoljeću za vrijeme vladavine Marije Terezije i Josipa II.

Taj proces sve do kraja Drugoga svjetskog rata moguće je podijeliti na tri dijela. Prvo razdoblje jest razdoblje staleške hrvatske države. Ovo razdoblje obilježeno je prosvijećenim apsolutizmom u Austriji, a proteže se od stupanja na prijestolje Marije Terezije 1740. godine pa do ukidanja kmetstva i ograničenja feudalnoga sustava 1848. godine. Razdoblje od 1848. godine pa do raspada Austro-Ugarske Monarhije karakterizira razvitak građanskoga društva. Treće razdoblje obuhvaća period od 1918. godine, kada je Hrvatska u sklopu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevine Jugoslavije, pa do njezina raspada 1941. godine, odnosno do završetka Drugoga svjetskog rata 1945. godine (usp. Häusler 1995: 16).

Za 18. su stoljeće karakteristična prosvjetiteljska nastojanja austrijskih vladara za modernizacijom gospodarstva, školstva i drugih grana, s ciljem općenitoga poboljšanja života stanovništva. Hrvatska je bila podijeljena na nekoliko područja (Banska / građanska / civilna Hrvatska, Slavonija, Vojna krajina, Dalmacija, Istra, Rijeka) koja su bila pod različitim upravnim i političkim režimima (*ibid.*: 17).

Veliko značenje za daljnji razvoj Hrvatske ima hrvatski narodni preporod (1835 – 1849) koji je toliko učvrstio nacionalnu svijest „da se ime i jezik hrvatski nije više dao zatrti

nikakovom silom“ (Katić 1938: 184). Kako navodi Moguš, on je bio „prijelomna točka i u povijesti hrvatskoga književnoga jezika“ (Moguš 2009: 151). Međutim, unatoč brojnim uspjesima važnima za prosperitet hrvatskoga književnog jezika, riječ je prije svega o političkom pokretu, a ne prvenstveno književno-jezičnom. Tako je slovna reforma koja je bila u središtu ovoga pokreta dobila značenje političkoga čina. Naime, prema shvaćanju građanske ideologije borba za jedinstvenu grafiju odnosila se zapravo na narodno jedinstvo svih „Ilira“, odnosno „južnih Slavjanah“ (usp. *ibid.*: 155). U svojoj „u jezikoslovnoj kroatistici najpoznatijoj i svakako najprihvaćenijoj periodizaciji hrvatske jezične povijesti“ (Samardžija 2015: 28) Dalibor Brozović graničnu točku između predstandardnoga i standardnoga razdoblja smješta na polovicu 18. stoljeća razlikujući sveukupno šest razdoblja u povijesti hrvatskoga jezika. Prema njegovoj klasifikaciji hrvatski narodni preporod pripada petom razdoblju, čiji se razvoj proteže do kraja 19. stoljeća, a od tekovina koje su za njega najkarakterističnije izdvaja napuštanje kajkavskoga pisanog jezika uz integraciju novoštokavskoga te unificiranje grafije (usp. Brozović 2008: 90).

Važna je i već spomenuta odluka Hrvatskoga sabora iz 1848. o ukidanju kmetstva, proglašenje hrvatskoga službenim jezikom (1847., dotada je to bio latinski), kao i drugi događaji oko 1848. godine, koje neki historičari smatraju počecima moderne Hrvatske među kojima je i, za ovaj rad važno, ustrojenje moderne gimnazije kakvu danas poznajemo.

Valja još spomenuti period tzv. Bachova apsolutizma (1851 – 1859), povratak ustavnosti i ponovno djelovanje Hrvatskog sabora (od 1861. godine), ustrojenje dualističke monarhije (1867), te promjene u političkom statusu Hrvatske zacrtane 1868. godine *Hrvatsko-ugarskom nagodbom* kojom je bio propisan stupanj autonomije Slavonije i Hrvatske unutar ugarske polovice Monarhije. Ta je autonomija obuhvaćala prije svega unutrašnje poslove, pravosuđe, te bogoštovlje i nastavu, za što je nadležan bio Hrvatski sabor, dok je upravu vodila Zemaljska vlada na čelu s banom i s odjelnim predstojnicima triju najvažnijih odjela. Nakon te nagodbe dolazi do značajne izgradnje školskoga sustava, a nastaju i Akademija znanosti i umjetnosti te Sveučilište u današnjem smislu (usp. Häusler 1995: 18).

2. 2. Razvoj hrvatskoga školstva i učenje njemačkoga jezika

Kao što je već istaknuto u uvodu, tradicija poučavanja njemačkoga jezika u hrvatskim školama veoma je duga, a samo učenje njemačkoga jezika moglo bi se razvrstati, odnosno razlikovati kroz dva veća razdoblja. Ono prvo obuhvaća period od polovice 18. do otprilike polovice 19. stoljeća. U tom razdoblju njemački je jezik bio preporučeni, odnosno opći jezik

carevine. Služio je međusobnom sporazumijevanju raznojezičnih dijelova Monarhije. S druge strane, službeni jezik ugarsko-hrvatske polovice Carstva bio je latinski. U drugom razdoblju, od polovice 19. stoljeća pa nadalje, u Hrvatskoj je službeni jezik bio hrvatski, dok se njemački učio i poučavao kao strani jezik – do 1918. godine kao preferirani ili jedini strani jezik. Nakon 1918. njemački se jezik u većini škola i dalje uči kao prvi strani jezik, no sada se pojavljuju i drugi strani jezici, prije svega francuski, pa i engleski. Nakon 1945. značenje njemačkoga jezika u hrvatskom školskom sustavu počinje opadati.

Naravno da se to sve odrazilo i na nastavu te ustroj škola, a samim time i na nastavne planove i programe te na nastavnu praksu hrvatskih škola pri kojima se njemački učio i kao strani i kao „zemaljski“ jezik. Razvoj hrvatskoga školskog sustava može se pratiti s dva aspekta – s jedne strane to uključuje namjere, koncepcije te propise državnih vlasti, a s druge strane to je proces mijenjanja stvarnoga stanja u školama, koji uključuje primjerice broj postojećih škola, učenika, nastavnoga osoblja te naposljetku i kvalitetu funkcioniranja školskih institucija.

Govoreći o normativnom okviru školstva, valja napomenuti da su za prvo razdoblje (1760–1850) značajne prosvjetiteljske mjere austrijske vlasti s ciljem polaganja temelja općem sustavu školovanja unutar carevine (usp. Häusler 1995: 20). Zaslugom Marije Terezije školstvo, dotada uglavnom u nadležnosti crkve, postaje predmetom državne brige. Ona 1774. godine propisuje i *Opći školski red*³ koji predviđa „da u središtu svake pokrajine bude osnovana glavna ili normalna škola, koja fungira i kao učiteljska škola, u gradovima trebaju biti gradske, a u sjedištima župa trivijalne⁴ škole“ (Häusler 1995: 21). Država imenuje učitelje, dok škole izdržava općina putem Studijskoga fonda koji je trebao dobiti sredstva od imovine ukinutoga isusovačkog reda. Nastavni jezik u školama u načelu je njemački. To se ponajprije odnosilo na dio Hrvatske nazvan Vojna granica pod izravnom upravom iz Beča.

Za ugarsko-hrvatski dio carevine važio je *Ratio educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*. Riječ je o propisu koji je izdala Marija Terezija 22. kolovoza 1777. godine prema kojemu se u glavnim gradovima pokrajina osnivaju narodne ili pučke škole kao normalne ili uzorne jer su imale i dodatnu funkciju obrazovanja učitelja. U gradovima nastaju gradske škole, potom škole u trgovištima te naposljetku i seoske škole (*scolae vernaculae*). Gimnazije, odnosno latinske škole, imale su tri stupnja – gramatički, humanistički te stupanj akademija. Prvi, gramatički stupanj obuhvaćao je

---

³ *Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen in sämtlichen kais.-königl. Erbländern.*

⁴ Trivij: čitanje, pisanje, računanje (od lat. *trivialis*).

razdoblje od 1. do 4. razreda, humanistički od 5. do 6. razreda, a stupanj akademija bio je svojevrsna priprema za studij na sveučilištu. Škole nadzire država (nadzornici škola, pokrajinski ravnatelji i slično). U osnovnim školama nastavni je jezik onaj koji se govorio u okruženju, a može se učiti i njemački jezik, kao i počeci latinskoga, dok se u školama iznad osnovne latinski upotrebljava kao nastavni jezik, a njemački se preporuča kao drugi jezik.

Politische Schulverfassung iz 1805. te *Ratio educationis publicae* iz 1806. godine uvode neke promjene pa sada nadzor nad školama preuzimaju crkva i župnici. *Ratio educationis publicae* propisuje predavanje na narodnom jeziku u osnovnim školama, a preporuča učenje mađarskoga jezika (usp. Häusler 1995: 21). Odlukom ugarsko-hrvatskoga Sabora 1845. godine donesena je *Systema scholarum elementarium*, naredba koja predviđa obavezno pohađanje niže osnovne škole – 1. i 2. razred, te više osnovne škole – 3. i 4. razred. U slučaju nepohađanja niže osnovne škole prijetila je mogućnost kažnjavanja novčanom kaznom. Nastava se odvija na materinskom jeziku uz predviđeno učenje mađarskoga, a u 3. i 4. razredu i njemačkoga jezika. Ovakvo stanje, s određenim izmjenama, bilo je u Hrvatskoj na snazi sve do 1874. godine.

Drugo razvojno razdoblje u hrvatskom školstvu bilo je doba građanske Hrvatske unutar Austro-Ugarske Monarhije. Prvim sustavnim hrvatskim školskim zakonom iz 1874. propisuje se obavezno besplatno osnovno školovanje u općim pučkim školama s četiri razreda u kojima je nastavni jezik hrvatski (usp. Häusler 1995: 22). Osim pučkih uvode se i trogodišnje građanske škole koje trebaju pružati znanja o gospodarstvu, obrtu i trgovini. Preparandije, škole koje su također trajale tri godine, bile su namijenjene obrazovanju učitelja. U njima se, kao i u građanskim školama, uz hrvatski učio i njemački jezik. U školskim općinama osnivani su školski odbori, a u županijama županijski odbori te školsko nadzorništvo. U nadležnosti crkve bio je samo vjeronauk.

Godine 1888. (31. listopada) dolazi do izglasavanja drugoga školskog zakona koji donosi sljedeće promjene: osnovna četverorazredna škola sada se naziva nižom pučkom školom; građanska (koja sada može trajati do četiri godine) višom pučkom školom, a priznate su i konfesionalne škole. Nastavni je jezik hrvatski ili srpski jezik, a njemački se uči u višoj pučkoj školi. Trajanje preparandija, koje se sada počinju nazivati učiteljskim školama, produženo je na četiri godine. U srednjim školama (gimnazijama, realkama i realnim gimnazijama) radilo se po *Ustrojnom nacrtu* iz 1849. te po nalogu središnjega ministarstva prosvjete u Beču od 1879., a u građanskoj Hrvatskoj hrvatski je od 1860. godine bio nastavni jezik (usp. Häusler 1995: 22).

U razdoblju kada je Hrvatska u sklopu Kraljevine Jugoslavije u početku se nastavlja po ranijim propisima iz vremena Austro-Ugarske uz određene promjene. Nastavni plan za četverorazredne osnovne škole prema kojemu se uči srpsko-hrvatsko-slovenski jezik i nijedan strani jezik donesen je tek 1926. godine. Tri godine nakon toga izglasan je i *Zakon o narodnim školama* koji je propisivao da rad škola nadziru školski nadzornici te odjeli za prosvjetu u banovinama. Besplatna i obavezna narodna škola sastojala se od četverogodišnje osnovne te četverorazredne više narodne škole (ukupno osam godina). U nižoj školi strani se jezik nije učio, a materinski je jezik nazvan narodnim. Po zakonu iz 1931. postojale su građanske škole koje su se dijelile na četiri smjera, a iz njih se u više razrede srednjih škola moglo prijeći samo na temelju diferencijalnih ispita. Zakonom iz 1929. srednje škole dijelile su se na klasične gimnazije, realne gimnazije i realke, a gimnazije su mogle biti potpune – osmogodišnje te nepotpune – četverogodišnje. Trajanje učiteljskih škola produženo je na pet godina (usp. Häusler 1995: 23).

3. PRIKAZ UDŽBENIKA

3.1. Kategorije opisa udžbenika

Kao što je već najavljeno, središnji dio rada čini analiza udžbenika. Riječ je o trima knjigama iz sredine 19. stoljeća, no one neće biti analizirane kronološkim redom objavljivanja, nego sljedećim redoslijedom: *Praktična slovnica němačkoga jezika za gradske i glavne učione u carevini austrijskoj* iz 1855. godine, zatim *Praktisch-theoretischer Lehrgang der kroatischen Sprache* iz 1867. te na kraju *Slovnica němačkoga jezika za pèrvi razred nižjih realkah s ilirskim nastavnim jezikom* iz 1856. Razlog ovakvoga redoslijeda leži u usporednosti analize prvih dviju knjiga. *Praktična slovnica* poslužila je naime kao uzor za Klaićev udžbenik *Praktisch-theoretischer Lehrgang der kroatischen Sprache* pa će analiza tih dviju knjiga slijediti isti obrazac, tj. imat će isti poredak točaka te nazive podnaslova, dok će se redoslijed točaka treće knjige neznatno razlikovati.

Opis svih triju knjiga započinje podnaslovom *O autoru i knjizi*. Tu se donose podaci o naslovu i autoru knjige (ako je poznat) te godina i mjesto izdanja. Također se navodi kome je pojedini udžbenik namijenjen te se ukratko opisuje struktura cijele knjige.

U *Gramatičkoj progresiji* vidljiv je redoslijed obrade gradiva. Navodi se koje se sve pojave opisuju i na koji način, pri čemu se pokušava objasniti i zašto autor dane strukture obrađuje upravo takvim redoslijedom.

Didaktičko-metodički opis u obzir uzima strukturu lekcija i njezine zakonitosti te polazni jezik. Osim toga sadrži i kontrastivne opaske usmjerene na uspoređivanje struktura u oba jezika. Nastoji se ocijeniti relevantnost toga uspoređivanja u svrhu poučavanja ciljnoga jezika te se skreće pozornost na još neke didaktičke i metodičke aspekte knjige.

U poglavlju *Tekstovi* sa semantičkoga i leksičkoga gledišta analiziraju se tekstne vrste (ukoliko one postoje) te se komentiraju vrste zadataka u vježbama. U *Slovnici nječkoga jezika za prvi razred nižih realnih ova je točka zbog podrobnije analize nazvana Vokabular i semantički sadržaj primjera* i dolazi odmah nakon *Gramatičke progresije*.

Sljedeća točka analize (*Osobitosti ciljeva i koncepcije udžbenika*) donosi podatke o eventualnim specifičnostima pojedinoga udžbenika. Također govori i o ciljevima koji se na temelju opisane gramatičke progresije nastoje postići. U udžbeniku za realke ta je točka izostavljena jer je već sadržana u *Didaktičko-metodičkome opisu*.

S obzirom na to da se jezik onoga vremena razlikovao od današnjega, naravno da se u knjigama nalaze termini za gramatičke pojave i kategorije koji su drukčiji od onih koji se danas koriste. Poglavlje *Gramatička terminologija* sadrži popis ondašnjih gramatičkih termina te njihove današnje ekvivalente. U njihovoj analizi konzultiran je Maretićev⁵ *Pregled srpskohrvatske gramatičke terminologije XVII, XVIII i XIX vijeka* u kojemu objašnjava podrijetlo pojedinih gramatičkih termina. Tako navodi da su neki termini došli od starih Grka posrednim putem, preko latinskoga i crkvenoslavenskoga; neki od njih originalni su latinski termini, a još je veći broj onih koji su manje ili više točni prijevodi iz grčkoga (usp. Maretić 1932: 15). Posebnu skupinu čine i termini preuzeti iz češkoga (npr. *prislov, spona, skladnja*) te oni koji su načinjeni prema njemačkome: *glavna izreka – Hauptsatz, jednobroj – Einzahl, višebroj – Mehrzahl* (*ibid.*: 24).

Posljednja je točka analize *Zaključak prikaza* u kojemu se sažimaju najvažniji podaci o svakom pojedinom udžbeniku te se definira koja je krajnja svrha udžbenika.

---

⁵ Maretić, pregled: 6. 9. 2018.

U nastavku rada posebno će se analizirati svaki od udžbenika gore navedenim redoslijedom.

3. 2. *Praktična slovnica nječkoga jezika za gradske i glavne učione u carevini austrijskoj (1855)*

3.2.1. O autoru i knjizi

Praktična slovnica nječkoga jezika za gradske i glavne učione u carevini austrijskoj knjiga je tiskana u nakladi školskih knjiga u Beču 1855. godine. Autor je nepoznat, no kao mogući autor spominje se zagrebački kanonik i profesor bogoslovlja Nikola Horvat (rođen 1823. u Jaski, a umro u Zagrebu 1911. godine). Bio je i urednik *Katoličkoga lista*, a 1870. postao je rektor sjemeništa. On je, kako navodi Cuvaj koji ga je vrlo vjerojatno osobno poznao, *Praktične slovnice nječkoga jezika* preradio iz poljskoga, što je samo jedan od primjera preuzimanja udžbenika za njemački jezik drugih slavenskih naroda Monarhije. Iako se od 1847. u škole uvodi „narodni pravac“, u pučkim se školama još uvijek nalazi njemački jezik. U to vrijeme postojala je tendencija uvođenja njemačkoga jezika u srednje i visoko školstvo pa je pučka škola služila kao priprema za to. Iz istoga su razloga udžbenici ove serije namijenjeni samo gradskim i glavnim školama, a ne trivijalnim, tj. seoskim školama civilne Hrvatske (usp. Häusler 1995: 215).

Udžbenik sadrži 331 stranicu maloga oktav formata te još jedan dio naziva *Pogreške tiska* u kojemu su ispravljene pogreške po broju stranica. Pisan je hrvatskim (štokavskim) jezikom. Podijeljen je na četiri dijela koja autor naziva odsjecima, nakon čega slijedi kazalo. Svaki odsjek odgovara nastavnom gradivu jednoga polugodišta. Prva tri dijela knjige (*O stavcih čistih iliti nagih*, *O razširenom ili zaoděvenom stavku*, *O sastavljenom i skratjenom stavku*) obuhvaćaju gramatiku – morfologiju i sintaksu, dok se u četvrtom posreduje pravopis (*O nječkom pravopisu*). Gramatički odsjeci (prva tri) sadrže ukupno 38 poglavlja, a pravopisni dio sastoji se od dva veća poglavlja (glasice i suglasice) koja su podijeljena na sedamnaest manjih dijelova.

Ovaj udžbenik bio je namijenjen učenicima 3. i 4. razreda osnovne škole, dakle devetogodišnjacima i desetogodišnjacima, no moglo se raditi i o koju godinu starijim učenicima, ovisno o njihovu napretku. Gradivo *Praktične slovnice* u kasnijim je izdanjima podijeljeno na dva dijela koja su bila odvojeno i tiskana, za svaki razred posebno, ponekad i zajedno s čitankama. Znanja koja se posreduju u udžbeniku pretpostavljaju predznanja

stečena na temelju *Početnice*⁶, što znači da se od učenika očekuje da su ovladali njemačkim izgovorom i pisanjem te da već posjeduju određenu količinu njemačkih riječi. Sve to trebalo bi im omogućiti da na temelju *Praktične slovnice* mogu pratiti nastavu na njemačkom jeziku.

3.2.2. Gramatička progresija

Već po samom naslovu knjige vidljivo je da je ovaj udžbenik gramatička vježbenica koja sadrži opis jezičnih fenomena popraćen prikladnim vježbama. Jedno od najvažnijih obilježja u posredovanju gramatike jest upućivanje na materinski jezik. Puno prostora u udžbeniku posvećeno je upravo usporedbama sa strukturama u hrvatskom jeziku pa čak i tumačenju hrvatske gramatike. Svrha uspoređivanja pojedinih gramatičkih kategorija, oblika i struktura jest razvijanje stila i u jednom i u drugom jeziku, ali prvenstveno u materinskom.

Najprije se donosi kratak pregled gramatičkih pojava po odsjecima, a zatim se detaljnije opisuju pojedine pojave uz konkretne primjere iz udžbenika.

U prvom odsjeku (*O stavcih čistih iliti nagih*) morfologija se obrađuje u rečenicama koje sadrže samo subjekt i predikat, pri čemu se razlikuju dvije vrste rečenica: one u kojima je predikat glagol punoga značenja (*ich schreibe, ich lobe*) i one u kojima je predikat kopula s pridjevom ili imenicom (*ich bin gehorsam, die Lerchen sind Vögel*). Neke su od osobitosti glagola promjene glagolske osnove u prezentu, imperativu i drugom participu.

Drugi odsjek (*O razširenom ili zaoděvenom stavku*) morfologiju obrađuje na primjerima proširenih rečenica koje uz predikat i subjekt sadrže još i objekte, attribute te priložne oznake (*die Mutter liebt die Tochter, der Fuchs ist dem Hunde ähnlich, der Mensch ist der Sprache fähig, der arbeitsame Landmann bebaut den fruchtbaren Boden, in der Stadt sind heute sehr schöne Sachen verkauft worden*). U sklopu ovih rečenica obrađuju se nominalni oblici i u drugim padežima osim nominativa, a u pojedinim padežima prikazane su imenice te osobne zamjenice. U ovom odsjeku vidi se još podjela na vrste riječi (vrste zamjenica, deklinacija i komparacija pridjeva, prilozi i brojevi te od glagolskih oblika pasiv prezenta).

U trećem odsjeku (*O sastavljenom i skratjenom stavku*) u vezi sa složenom rečenicom obrađuje se preostalo gradivo morfologije (infinitiv, nepravilni glagoli, preterit, pluskvamperfekt, futur drugi, konjunktiv, ostala vremena u pasivu, odnosne zamjenice).

Četvrti dio (*O němačkom pravopisu*) posreduje znanja iz pravopisa.

---

⁶ *Njemačka početnica za višji odsjek pėrvoga razreda gradskih i glavnih učiona*. Dio je serije za pučke škole koja se tiska od 1854., a osim navedenoga udžbenika sastoji se još od gramatičke vježbenice za dva razreda (*Praktična slovnica*) i čitanki tiskanih krajem 50-ih godina.

Već u prvom odsjeku vidljivo je da autor polazi od rečenice (stavka), a ne od pojedinih vrsta riječi. Tako se u prvoj lekciji obrađuju rečenice u kojima su subjekt osobne zamjenice (zaimena osobna), a predikat glagoli u sadašnjem vremenu. Za razliku od hrvatskog u kojemu se zamjenički subjekt obično izostavlja, u njemačkom se osobne zamjenice ne mogu izostaviti „buduć sama okončenja glagolja neoznačuju dostatno osobah i brojevah“ (*Praktična slovnica* 1855: 3)⁷. Iduća pojava koja se spominje jest rod imenica koji se u hrvatskom i njemačkom ne podudara uvijek: *der Baum* – muški rod / *děrho* – srednji rod, *die Blume* – ženski rod / *cvět* – muški rod, *das Buch* – srednji rod / *knjiga* – ženski rod (8). U fusnoti autor ističe da će na početku svake vježbe naznačiti rod njemačkih imenica ako se on razlikuje od roda istih imenica u hrvatskom, no iz kasnijih primjera vidljivo je da se autor toga ne pridržava uvijek.

Unutar iste cjeline tematizira se dvojina, odnosno dual za koji autor koristi naziv dvobroj. S obzirom na to da u njemačkom takva pojava ne postoji, umjesto duala koristi se višebroj, tj. množina: *dva konja* – *zwei Pferde*, *tri junaka* – *drei Helden* (11). Ekvivalent hrvatskim zbirnim imenicama u njemačkom može biti množina (*telad* – *die Kälber*, *kamenje* – *die Steine*) ili se također može koristiti zbirna imenica: *kamenje* – *das Gestein* (12).

Sljedeća pojava koja se uspoređuje u oba jezika jest kongruencija pridjevsoga predikata – u hrvatskom se pridjevi kao predikati slažu sa subjektom u rodu i broju (*ti si poslušan*, *sestra je poslušna*, *vi ste poslušni*, *ona su poslušna*), dok u njemačkom to nije slučaj: *ich bin* / *sie ist* / *ihr seid* / *die Schwestern sind gehorsam* (18).

Slično je i s upotrebom padeža predikatnih imenica iza glagola *biti*, *bivati*, *postati*, *zvati se*, *imenovati se*. Navodi se naime da imenice koje se koriste kao predikati uz navedene glagole mogu stajati u nominativu (imeniteljnom padežu), no puno se češće koriste u instrumentalu, odnosno tvoriteljnom padežu: *postati vojnikom*, *imenovati se mužem*. U njemačkom se te imenice koriste uvijek u nominativu, a od subjekta se razlikuju samo po tome što u jednini dobivaju neodređeni član *ein*, *eine*, *ein*, a u množini nemaju nikakav član: *ja sam učenik* / *učenikom* – *ich bin ein Schüler*, *wir sind Schüler* (22).

Na zanimljiv način uspoređuju se hrvatski ekvivalenti njemačkih složenica. Navodi se da se njemačke složenice u hrvatskom tvore ili pomoću pridjeva ili pomoću drugih imenica s odgovarajućim prijedlogom: *Schnupftuch* – *nosni rubac* / *rubac za nos* (23). Obraduju se i modalni i nepravilni glagoli uz primjere te napomenu da učenici moraju znati valjano sprežati

---

⁷ U nastavku će se za primjere iz *Praktične slovnice* u zagradi navoditi samo broj stranice na kojoj se nalaze. Isto vrijedi i za druga dva udžbenika koja će se analizirati.

navedene nepravilne glagole u sadašnjem vremenu i zapovjednom načinu prije nego što pristupe pismenom izrađivanju vježbi (33).

U sljedećim cjelinama uzimaju se i ostala glagolska vremena (sadašnje, prošlo i buduće). Uz glagol *werden* govori se o njegovu dvostrukom značenju. U prvom slučaju on dolazi uz pridjeve, što znači da se svojstvo osobe ili stvari o kojoj se govori umnožava (*das Kind wird schön, dēte postaje / biva lēpo, dēte se polēpšava*) ili uz imenice kada se u hrvatskom jednostavno prevodi kao glagol *postati*: *er ist ein Soldat geworden, postao je vojnik / vojnikom* (45). U drugom slučaju glagol *werden* služi za tvorbu budućega vremena, što je ujedno i njegova najčešća funkcija.

Drugi odsjek donosi usporedbe njemačkih zamjenica *sie, ihrer, ihr, uns, euch* i njihova višestruka značenja u hrvatskome jeziku: „Jedno isto zaima nēmačko ima često u ilirskom razno značenje. Tako: *sie* može značiti: *ona, nju (ju), nje (je); oni, one, njih (ih)*“ (80/81). U cjelini o prijedlozima na sličan način autor uspoređuje značenje njemačkih i hrvatskih prijedloga: *za* može značiti *während, für, nach* i *hinter* (85) te skreće pažnju na različite rekcije. Pri obradi zamjenica upozorava na to da u njemačkom ne postoji posjedovno zaima, odnosno povratno-posvojna zamjenica *svoj*, nego se ona zamjenjuje običnim posvojnim zamjenicama. Za razliku od toga, u hrvatskom se oblici zamjenice *svoj* protežu na sva tri lica jednine i množine (100).

Potom se obrađuju određeni i neodređeni pridjevi – kao njemački ekvivalent neodređenim oblicima pridjeva navode se pridjevi s neodređenim članom: *dobar sin je radost svojih roditeljah – ein guter Sohn ist die Freude seiner Ältern*, a određenim pridjevima odgovaraju pridjevi s određenim članom ili s posvojnim ili pokaznim zamjenicama: *dobri učenik štuje svojega staroga učitelja – der gute Schüler ehret seinen alten Lehrer* (111).

Nadalje se uspoređuju padež i broj imenica koje dolaze iza *malo, nekoliko, mnogo*. Dok u hrvatskom iza ovih riječi uvijek dolazi imenica u genitivu, a glagol se stavlja u jedninu (*Mного učenikah nije u učioni*), u njemačkom se navedene riječi slažu s imenicom padežu, a glagol stoji u množini: *Viele Schüler sind nicht in der Schule* (99). Na sličan način uspoređuju se imenice koje dolaze iza osnovnih brojeva, a znače mjeru ili količinu. U tom slučaju u hrvatskom se imenica uvijek stavlja u genitiv, a u njemačkom stoji u onom padežu u kojem je riječ koja znači mjeru: *deset knjigah papira – zehn Buch Papier* (133). S obzirom na to da u njemačkom nema zbirnih brojeva i brojnih imenica (*dvoje, troje, četvero, dvojica, trojica, četvorica*), umjesto njih upotrebljavaju se osnovni brojevi.

U dijelu u kojemu se obrađuju neodređene zamjenice poseban se naglasak stavlja na prevođenje konstrukcija sa zamjenicama *man* i *es* (*es* može značiti što i *dies* i pritom

označavati prvi ili četvrti padež ili se može stavljati ispred neosobnih glagola i tada se ne prevodi):

man sagt – veli se, velimo, vele, govore, reč je, kaže se

es kann sein – (to) može biti

ich weiß es – ja to znam

es regnet – kiša pada

es thut mir leid – žao mi je (144).

Ovi primjeri svjedoče da uspoređivanje njemačkih struktura s hrvatskima služi i razvijanju stila materinskoga jezika.

Dalje se uspoređuje upotreba povratne zamjenice *sebe / se / sich* koja se u hrvatskom može odnositi na sva lica. U njemačkom se pak jeziku ona odnosi samo na treću osobu i „može označivati 3. ili 4. padež jednobroja i višebroja“: *er wünscht sich – želi si, sie freuen sich – raduju se (160).*

Jedna od jezičnih pojava koja se obrađuje i tumači kao osobito svojstvo hrvatskih glagola jest i glagolski vid, odnosno podjela na svršene i nesvršene glagole, pri čemu se nesvršeni dijele na tri podgrupe – nastavljajući ili sveudilj trajući: *pisati – schreiben, dizati – heben*, opetujući: *zapisivati – wiederholt einschreiben, podizati – wiederholt heben* i počestjujući: *skaktati – öfters springen, bockati – öfters stechen (186/187)*. Navodi se da bi hrvatskim svršenim glagolima odgovarali njemački glagoli s prefiksima *auf, aus, ab, an, be, bei, er, durch, ent, hin, nieder, vor, ver, zer* u preteritu (*abschneiden – schnitt ab*), a nesvršenima oni bez prefikasa. Međutim, ističe se i da razlikovanje glagola po vidu u njemačkom jeziku nije tako strogo naznačeno.

U trećem odsjeku infinitiv se naziva nesvršenim načinom, a pri obradi zapovjednoga načina navodi se oblik za prvo lice jednine samo u hrvatskome: *imao ja, budi ili bio ja, hvali ili hvalio ja (199).*

Jedna od pojava koje autor u ovome dijelu obrađuje jest i usporedba konjunktiva u njemačkom i hrvatskom. Tako navodi da u hrvatskom vezni način nema posebnoga oblika, nego se sadašnje, prošlo i buduće vrijeme upotrebljavaju veznikom *da* u veznom načinu isto kao i u pokaznom. Što se tiče njemačkoga, najlakše je po glagolu glavne rečenice odrediti koje vrijeme veznoga načina treba koristiti (iako postoje i iznimke od ovoga pravila): u kojem je vremenu glagol glavne rečenice, u to se vrijeme treba staviti i glagol zavisne rečenice: *Ich zweifle (sadanj. vr. pokaz. nač.), dass dieses wahr sei (sad. vr. vez. nač.) (244).*

Zatim se objašnjava upotreba i tvorba pasiva. Dok su u njemačkom za tvorbu pasivnih oblika potrebni oblici glagola *werden* te particip (dionici trpni), u hrvatskom se navode tri različita načina tvorbe, odnosno opisivanja trpnoga stanja: *bivam / budem (po)hvaljen, hvalim se, hvale me* (252).

Posljednja pojava koja se obrađuje unutar trećega odsjeka glagolski su prilozi. Naime, navodi se da je jedan od postupaka skraćivanja rečenice i upotreba prelaznoga načina (koristi još naziv *gerundium, transgressives Umstands- oder Vertretungswort*). Razlikuju se prelazni način „sadanjega vremena“ na *ć* ili *ći* za nesvršene glagole te prelazni način „prošastoga“ vremena na *v* i *vši* za svršene glagole. Današnjom terminologijom to bi se nazvalo glagolskim priložima – sadašnjim i prošlim. U njemačkom toga nema pa se „ilirski prelazni način mora opisivati“: *Susrětoh ga, kada idjah u cěrkvu (idući u cěrkvu). Ich begegnete ihm, als ich in die Kirche gieng* (296).

Navedeni primjeri dali su uvid o gramatičkoj progresiji, odnosno o tome na koji način te kojim redosljedom teče obrada gramatičkih pojava. Zaključno bi se mogla sažeti najvažnija obilježja gramatičke progresije ovoga udžbenika, a to su da se glavna vremena (prezent, perfekt i futur prvi) i imperativ uzimaju prije obrade padeža i obrađuju se prilično rano, skupa s nominativom, u sintaktičkom kontekstu „čiste ili nage“ rečenice. Pri tome se kao prošlo vrijeme uzima perfekt, dok se preterit uzima relativno kasno – u trećem odsjeku, dakle tek u višem razredu. On se obrađuje kao odnosno vrijeme u vezi s obradom složenih rečenica. Činjenica da se perfekt kao složeno prošlo vrijeme obrađuje prije jednostavnoga (preterita) vjerojatno je ponovno motivirana uspoređivanjem s hrvatskim jezikom. I pomoćni glagoli *haben* i *sein* te glagol *werden* obrađeni su neposredno jedan za drugim. Učenici već na početku dobiju strukturu koja im je potrebna za prepričavanje događaja iz svakodnevnoga života.

Zgusnuto učenje jakih glagola odjedanput izbjegnuto je time što se od 8. poglavlja pa nadalje postupno uče participi jakih glagola koji će učenicima biti na raspolaganju kada upravo jaki glagoli kao takvi budu tematizirani (u 33. poglavlju, zajedno s preteritom iz 32. poglavlja). Od padeža prvi je obrađen nominativ, zajedno s njime i vokativ, a nakon njega slijedi obrada padeža sljedećim redosljedom: akuzativ, dativ, genitiv i na kraju prijedložni padeži. Vidljivo je i to da se u funkciji pojedinih padeža obrađuje više vrsta riječi (imenice s članovima te osobne zamjenice).

3.2.3. Didaktičko-metodički opis

Pri obradi gramatičkih jedinica vidljiva je trodijelna struktura koju bi se pojednostavljeno moglo prikazati na sljedeći način: primjer – pravilo – primjer. U metodičkom prikazu u strukturi lekcije prvo dolazi prezentacija (*Aufnahme*). Drugi korak je zatim kognitivizacija, a treći primjena. Ovakvom prikazu u udžbeniku odgovaraju dijelovi A, B i C od kojih se svaka lekcija sastoji. U naslovu svake pojedine lekcije imenuje se gramatička pojava koja će se u njoj obrađivati, a poslije toga odmah slijedi primjer. Polazi se od hrvatskoga jezika pri čemu se objašnjava značenje određene gramatičke kategorije te se navode različiti oblici, iz čega je vidljiva progresija. Jedan je od primjera za to obrada genitiva (70).

Prezentacija gradiva kombinira se s uvježbavanjem (*A – Vježbanja njemačko-ilirska*). Dotada nepoznat leksički materijal, koji je prisutan u primjerima nove strukture, naznačen je odvojeno od primjera, na početku vježbe u obliku njemačko-hrvatskih leksičkih jednadžbi (*Wortgleichungen*). Član se navodi onda kada se rod imenice u njemačkom i hrvatskom razlikuje (*der Winter – zima, der Sommer – ljeto*), no to se pravilo, kao što je već rečeno, ne provodi dosljedno. Leksički materijal nerijetko sadrži i tematsku strukturu poglavlja: *des Lebens froh sein – radovati se životu, sich einer Person erbarmen – smilovati se komu* (72), pri čemu je tematska struktura koja se obrađuje naznačena masnim tiskom.

Primjeri za vježbanje grupirani su po lingvističko-didaktičkim kriterijima te je prisutan kriterij postupnosti i izolacije poteškoća učenja, što je ponovno vidljivo primjerice na obradi genitiva – genitiv kao imenički atribut s određenim (*die Farbe der Blume*) i neodređenim članom (*die Tochter einer Köchin*) te kao imenički (*der Mensch ist der Sprache fähig*), odnosno zamjenički objekt: *Gott erbarmet sich seiner* (71/72). Postupnost je također vidljiva i u izboru jezičnoga konteksta u kojemu se dana struktura promatra. Tako se najprije uzimaju primjeri s kopulom u prezentu, dok se ostala vremena uzimaju tek u kasnijim primjerima.

S obzirom na to da udžbenik pretpostavlja usmenu prezentaciju gradiva, rečenice koje variraju oblike predikata funkcioniraju kao metodička uputa učitelju koji odlučuje o tome kako će postupiti.

Kao što je već spomenuto, drugi dio (B) metodičkoga prikaza strukture čini kognitivizacija u udžbeniku naslovljena kao *Opazke*. Ovaj dio sadrži opisna objašnjenja i pravila pri tvorbi pojedinih oblika, paradigme, shematske prikaze oblika i slično. Tu se također navode iznimke i osobitosti te se donose kontrastivne napomene putem kojih se uspoređuju njemačke strukture s hrvatskima (nekad samo oblikom, a nekad i značenjem) pri čemu se polazi od hrvatskoga.

Treći dio (C – *Vježbanja ilirsko-njemačka*) čini fazu primjene. Vježbe koje sadrži ovaj dio često su građene usporedno s onima za prezentaciju iz dijela A. Donose se nove riječi potrebne za izradu primjera. Hrvatski primjeri grupirani su po mogućnosti na isti način kao i njemački u dijelu A, odnosno izoliraju poteškoće učenja na po mogućnosti paralelan način.

Ovakva trojaka struktura (dijelovi A, B i C) u obradi gramatičkih pojava podudara se s trima koracima Wurstove metodike: *Anschauung in Beispielen, Betrachtung des Angeschauten oder vielmehr Ergebnis aus der Betrachtung des Angeschauten und Übung des durch die Betrachtung Erkannten* (usp. Häusler 1995: 240). Wurst je obrnuo postupak tradicionalne školske gramatike time što ne polazi od pojedinih vrsta riječi, nego od sintakse, dakle od analize rečenice.

S Wurstovom metodom elementarne jezične poduke podudaraju se i Beckerovi nazori o jeziku prema kojemu se jezik shvaća kao materijalizirano mišljenje s univerzalnom, logičkom strukturom. Stoga gramatika njemačkoga koja polazi od općenitih zakonitosti ljudskoga mišljenja može poslužiti kao sredstvo razvijanja intelektualnih sposobnosti. Ono što je zajedničko Beckeru i Wurstu jest da se rečenice za jezične vježbe grade po određenim logičkim shemama, npr. shema *kakva je stvar* ili *što stvar radi* može se mijenjati po broju, vremenu, podvrstama i okolnostima. Na taj način uspostavlja se veza između leksika i gramatike kontekstualizacijom, shodno uzrastu učenika, pa se takva koncepcija mogla vrlo dobro upotrijebiti i u nastavi stranih jezika (*ibid.* 247/248).

Iz brojnih navedenih primjera vidi se da *Praktična slovnica* koristi koncepciju materinsko-jezične nastave kao svojevrsnu duhovnu gimnastiku. No osim toga ona počiva i na principu nastave stranoga jezika po klasičnoj, prijevodno-gramatičkoj metodi, a neka su od njezinih obilježja stjecanje uvida u zakonitosti izgradnje stranoga jezika putem uspoređivanja s materinskim jezikom, rekonstrukcija stranoga jezika te reprodukcija korektnih rečenica primjenjivanjem pravila (*ibid.*: 249). Uz tvorbu ispravnih rečenica primjenom pravila, u vježbama se još traže transformacije rečenica po formalnim gramatičkim pravilima te prevođenje sa stranoga jezika na materinski i obratno.

Autor ponekad u fusnotama donosi napomene koje služe kao pomoć učenicima pri svladavanju određene gramatičke pojave ili funkcioniraju kao metodičke upute, no ne provodi ih dosljedno. Dokaz je tomu primjerice uputa na početku druge lekcije u kojoj autor upućuje učenike da sve vježbe „čim točnije nauče na pamet“ jer će se riječi i njihova značenja „opetovat rđdko kad ili nikada“ (5). Iz daljnjih je primjera međutim vidljivo da se autor ne drži ovoga pravila, nego se riječi (pa i rečenice) ipak ponavljaju i u kasnijim lekcijama.

3.2.4. Tekstovi

Velika većina gradiva vježba se na međusobno nepovezanim rečenicama, no pri kraju trećega odsjeka te u četvrtom odsjeku pojavljuju se i vezani tekstovi. Oni se pojavljuju nakon što je prorađena sva gramatika, a za cilj imaju sistematizaciju i ponavljanje gramatičkoga gradiva te uvježbavanje pravopisa. Primjer teksta sa stranojezičnom, dakle didaktičkom svrhom bio bi tekst o opisu požara (236). Ta svrha ogleda se u tome što je tekst izgrađen oko određene jezične pojave i služi uvježbavanju danih struktura, u ovom slučaju to je vježbanje preterito-prezentskih oblika glagola te glagola s povratnim prijedlogom.

U *Praktičnoj slovnici* nalazi se još nekoliko primjera tekstova. To su primjerice tekstovi o domovini učenika (*Landeskunde*) te opisi prirodnih pojava: o čovjeku (299), zimi (306), dikobrazu (308), zvijezdama (310), oluji (317). Tu su nadalje tekstovi moralnoga poučavanja (311, 315), priče s moralnom poantom (307, 314), alegorijska priča o dubu i vrbi (275), dijalog (162), zatim jedno pismo zahvale (321) te naposljetku dvije dječje pjesmice (321, 322). Vidljivo je da je jezikoslovna obuka često tijesno vezana s vjerskom te moralnim odgojem i prirodoopisom. Tekstovi su uvijek u službi vježbanja pojave koja se u toj lekciji obrađuje. Konkretno je primjer za to opisni tekst unutar lekcije o vlastitim imenima:

Österreich ist ein Kaiserthum. Der Kaiser von Österreich heißt Franz Josef. Wien ist die Hauptstadt von Österreich. Die Umgebungen Wiens sind schön. Österreich liegt gegen Osten von Frankreich. Kroatien und Slavonien gränzt gegen Osten an die Wojwodina, gegen Norden an Ungarn, Steiermark und Illyrien, gegen Westen an das adriatische Meer, gegen Süden an Dalmatien, Türkisch-Kroatien, Bosnien und Serbien (91/92).

Drugi je primjer teksta, čija je svrha vježbanje pravopisa (u ovom slučaju pisanje dugoga vokala *i*), već spomenuti tekst o dikobrazu: *Der Stachelschwein ist wie der Igel mit Stacheln bedeckt, aber diese sind viel größer und stärker und manchmal so dick, wie ein Federkiel* (308).

Bez obzira na to radi li se o izoliranim rečenicama ili tekstovima, oni sadržajem i vokabularom uvijek prate jezikoslovnu i stvarnu nastavu na materinskom jeziku. Tako se slični ili isti tekstovi nalaze i u hrvatskim čitankama, odnosno njemački su tekstovi preuzeti iz odgovarajućih njemačkih čitanki za austrijske škole (usp. Häusler 1995: 243).

Vježbe se sastoje od uspoređivanja obaju jezika, traženja ekvivalenata, odnosno prevođenja. Prvu fazu, fazu obrade (dio A) čini prevođenje na materinski jezik, a drugu, fazu primjene (dio C) prijevod na ciljni jezik. U vježbama je prisutno nešto više prevođenja na hrvatski jezik nego obratno. Vježbanje primjene nadopunjeno je vježbama transformacije rečenica, npr. za glagol *werden* kao dio obrade futura (45). Tu se često pokazuje ograničenost prijevoda kao sredstva učenja jer se primjeri mogu prevesti i na drugi način, a ne nužno predviđenom, željenom strukturom (u ovom slučaju glagolom *werden*). Vježbe transformacije sastoje se od pretvaranja jednine u množinu, izjavnih rečenica u upitne (mijenjanje redoslijeda riječi), promjena vremena te pretvaranja aktiva u pasiv.

Među primjerima za vježbe uglavnom se nalaze nepovezane rečenice, tj. one su međusobno povezane tematskom gramatičkom strukturom, ali ne i smislom. Međutim, ponekad su prisutne i rečenice u kojima je vokabular grupiran po principu semantičkih polja pa se u vježbama nalaze osobna imena, zanimanja, nazivi zemalja, gradova i rijeka, nazivi životinja ili skupine rečenica s određenom moralnom poukom. Tematska gramatička struktura često je istaknuta kontrastiranjem, npr. jednine i množine: *das Fass ist rund, die Fässer sind rund* (15), zatim vremenskih stupnjeva: *der Kaufmann ist reich, der Kaufmann ist reich geworden* (43) te aktiva i pasiva: *die Biene hat ihn gestochen, er ist von der Biene gestochen worden* (151).

Značenjska strana jezika ponekad predstavlja smetnju pri obradi formalnih jezičnih pravilnosti. Gramatički primjeri po mogućnosti su niske priopćajne vrijednosti kako bi učenici pažnju mogli usmjeriti na formalnu stranu jezika. Stoga se u rečenicama često tematizira samorazumljivi sadržaj te sadržaji poznati iz druge, nejezične, stvarne i vjerske poduke. Tu spadaju opća mjesta, vjerske dogme i moralni odgoj, a takav je pristup bio tipičan za gramatičke vježbenice toga doba. Izbor leksičkoga materijala koncipiran je na temelju opisivanja konkretne stvarnosti s područja koja čine predmet zorne obuke. Na taj način gramatičke vježbe podupiru usvajanje vokabulara po stvarnim područjima. Dobar primjer za to bila bi vježba za imperativ u kojoj osobe i životinje izvode neku djelatnost koja je tipična za njih: *sbiraj, pčelo; kroj, postolaru* (29).

3.2.5. Osobitosti ciljeva i koncepcije udžbenika

Globalni je cilj ovoga udžbenika da učenici u tolikoj mjeri ovladaju njemačkim da su u stanju pratiti nastavu na njemačkome. Ostvarenju ovoga globalnoga cilja vodi niz podciljeva na koje je usmjeren nastavni materijal udžbenika, a neki su od njih usvajanje određenoga fonda riječi,

stjecanje gramatičkih znanja iz morfologije i sintakse, poznavanje njemačkoga pravopisa, utvrđivanje gramatike hrvatskoga jezika, razvijanje kognitivnih znanja o jeziku (formalno-logički ciljevi) te počeci razvijanja stila koji služe kao priprema za njemački sastav. Razvijanju stila te sposobnosti pismenoga izražavanja također pridonosi i analiza rečenice iz poglavlja o sintaksi, najprije objašnjena na hrvatskim primjerima. Tako se na 279. stranici nalazi primjer sastava na istu temu s jednostavnim i proširenim rečenicama: *proljetje je doba godine / der Frühling ist eine Jahreszeit – blago proljetje je najkrasnije doba godine / der holde Frühling ist die schönste Jahreszeit*. Učenje njemačkoga jezika povezano je s nastavom materinskoga jezika. To je vidljivo iz načina obrade cjelina jer se učenje njemačkoga uvijek oslanja na znanja o materinskom jeziku te ih nadopunjava. Osim toga, kao što je već spomenuto, to pridonosi i ostvarivanju dvojakih jezičnih i formalno-logičkih ciljeva, odnosno razvijanju izražajnih sposobnosti te razvijanju sposobnosti mišljenja. Još je jedan primjer „ukrašenja ili raznoličnosti govora“ i zamjenjivanje zavisnih rečenica istovrijednim nominalnim konstrukcijama: *man lobte den Schüler, weil er fleißig war – man lobte den Schüler seines Fleißes wegen* (295).

Glagoli su prva vrsta riječi koju ovaj udžbenik obrađuje, no udžbenik ne polazi od pojedinih vrsta riječi, nego je temeljna jedinica od koje se polazi rečenica (stavak). I ostali oblici riječi obrađeni su po svojoj sintaktičkoj funkciji. Tako nalazimo primjere rečenica u kojima se obrađuju oblici riječi koji su u funkciji subjekta, a to su osobne zamjenice te imenice u nominativu jednine i množine te one koje su u službi predikata, a to su glagoli, pridjevi, participi te imenice u nominativu. U takvom sintaktičkom kontekstu obrađena su i glavna glagolska vremena: prezent, perfekt i futur.

Iz poglavlja o gramatičkoj progresiji vidljiv je redoslijed obrade gradiva. On počiva na teorijskoj postavci koja u osnovi ima predodžbu o jeziku kao materijaliziranom mišljenju. To znači da je gramatička struktura jezika jednaka zakonitostima mišljenja, stoga stjecanje uvida u tu strukturu slijedi logičku analizu jezika koju je predložio Becker, a Wurst i drugi su je još dodatno razradili za pučke škole. Prema navedenoj teoriji najvažniji dio govora je glagol, on izriče stvarni sadržaj nekoga iskaza i od njega polazi učenje gramatičkih pravilnosti (usp. Häusler 1995: 229).

Jedno od važnih obilježja koje je karakteristično za prikaz gramatike u ovome udžbeniku jest didaktičnost. Ona se ogleda već u načinu raspoređivanja gradiva, potom u omogućavanju pomoći pri učenju putem raznih objašnjenja te naposljetku u periodičkoj sistematizaciji gradiva i ponavljanjima (poglavlja 11, 15, 29, 36 i 37). Od velikoga su značenja također i brojni primjeri za vježbanje kojima je posvećena većina knjige.

3.2.6. Gramatička terminologija

Gramatičko nazivlje koje se koristi u ovome udžbeniku uvelike se razlikuje od današnjega. Ponekad su navedeni njemački, a ponekad latinski nazivi i ovdje su naznačeni u zagradi.

U nastavku rada slijedi pregled gramatičke terminologije, a termini koji se danas koriste podcrtani su: stavak ili izreka – rečenica; stavci tvèrdeći – potvrdne rečenice; stavci pitajući – upitne rečenice; stavci nijećući – niječne rečenice; tvèrdeć-pitajući stavci – potvrdno-upitne rečenice; nijećuć-pitajući stavci – niječno-upitne rečenice; stavci tèrpni – pasivne rečenice; stavci tvorni – aktivne rečenice; jednostavni ili prosti stavci (*einfache Sätze*) – jednostavne rečenice; stavci čisti, nagi, goli ili neodđveni – jednostavne neproširene rečenice; razšireni ili zaodđveni stavci – jednostavne proširene rečenice; sastavljeni stavci (*zusammengesetzte Sätze*) – složene rečenice; uzporedni sastavljeni stavci (*beigeordnet zusammengesetzte Sätze*) – nezavisno složene rečenice; podredni sastavljeni stavci (*untergeordnet zusammengesetzte Sätze*) – zavisno složene rečenice; glavni stavak – glavna rečenica; pobočni stavak – zavisna rečenica; stavci podmetni – subjektne rečenice; stavci opredđljujući ili priděvni – atributne rečenice; stavci podpunjujući – objektne rečenice; stavci okolnostni – adverbne rečenice; podmet ili osnovna rěč (*Grundwort*) – subjekt; pogovor⁸ ili izrečenje (*Aussage*) – predikat; česti govora – vrste riječi; spolnik – član; izvěstni spolnik – određeni član; neizvěstni spolnik – neodređeni član; sklonba ili sklanjanje – sklonidba ili deklinacija; samostavnik – imenica; samostavnici skupni – zbirne imenice; umanjeni samostavnici – umanjenice ili deminutivi; pojamna imena (*Begriffsnamen*) – apstraktne imenice; jednobroj ili jedinstveni broj (*Einzahl*) – jednina; višebroj ili množtveni broj (*Mehrzahl*) – množina; dvobroj – dual ili dvojina; sprega – sprezanje ili konjugacija; glagolji – glagoli; pomoćljivi glagolji – pomoćni glagoli; minući ili savěršiteljni glagolji (*vollendete Zeitwörter*) – svršeni glagoli; trajući ili nesavěršiteljni glagolji (*unvollendete Zeitwörter*) – nesvršeni glagoli; manjkavi glagolji – modalni glagoli; nesvěršeni ili neopredđljeni naćin⁹ – infinitiv; pokazni naćin – indikativ; željni naćin – optativ; zapovědni ili zapovědajući naćin – imperativ; vezni naćin – konjunktiv; slědovni naćin – subjunktiv; sadanje vrěme – sadašnje vrijeme; prošasto sastavljeno vrěme (*Praeteritum compositum*) – prošlo vrijeme ili perfekt, prošasto prosto vrěme (*Praeteritum perfectum*) – preterit (svršenih glagola); poluprošasto vrěme (*Praeteritum imperfectum* ili *die*

⁸ Termin *pogovor* prema Maretićevoj klasifikaciji pripada skupini originalnih termina srpskohrvatske gramatićke terminologije (usp. Maretić 1932: 25).

⁹ Maretić kritizira nazivanje infinitiva (neodređenim) naćinom jer on nije naćin pa stoga navodi da bi bolje bilo koristiti izraz neodređeni oblik (*ibid.*: 28).

mitvergangene Zeit) – preterit; davno prošasto vrēme (*Praeteritum plusquamperfectum* ili *die vorvergangene Zeit*) – pluskvamperfekt; buduće vrēme (*Futurum*) – futur prvi; buduće prošasto vrēme (*Futurum exactum* ili *die vorkünftige Zeit*) – futur drugi; prelazni način sadanjega vremena (*Gerundium* ili *transgressives Umstands- oder Vertretungswort*) – glagolski prilog sadašnji; prelazni način prošloga vremena – glagolski prilog prošli; pričastje ili dionik – particip; zaimena osobna – osobne zamjenice; zaimena posēdovna – posvojne zamjenice; zaimena neopredēljena – neodređene zamjenice; posēdovno zaima *svoj* – povratno-posvojna zamjenica svoj; povratno zaima – povratna zamjenica; pridavnici – pridjevi; stupnjovanje pridavnikah – stupnjevanje ili komparacija pridjeva; stupanj višji – komparativ; stupanj najvišji – superlativ; predlozi – prijedlozi; prislovi – prilozi; uzklik – usklik; brojnici – brojevi; brojnici samostavni ili sborni – zbirni brojevi; pērvi padež ili imeniteljni padež – nominativ; drugi¹⁰ padež ili roditeljni padež – genitiv; tretji padež ili dateljni padež – dativ; četvērti padež ili tužiteljni padež – akuzativ; peti padež ili zvateljni padež – vokativ; šesti padež ili predložni padež (*Praepositional*) – lokativ; sedmi padež ili tvoriteljni padež – instrumental; pisme – slovo; glasice – samoglasnici; glasice sastavljene – diftonzi ili dvoglasnici; suglasice – suglasnici; slovka – slog; jednoslovčen – jednosložan; višeslovčen – višesložan; okončak ili okončenje – nastavak; predslovka – prefiks; dočetak ili dočetna tvorka – sufiks; izpravni ili prosti rečoslēd (*gerade Wortfolge*) – običan red riječi; preobratjeni ili prestavljeni rečoslēd (*umgekehrte Wortfolge*) – obrnut red riječi; opetovanje – ponavljanje; stavačni ili pismeni znaci – interpunkcijski ili rečenični znakovi; piknja¹¹ – točka; zarēz ili čēkrnja – zarež; piknja i zarēz – točka zarež; dvopiknja – dvotočka; znak pitanja – upitnik; znak uzklika – uskličnik; znak mišljenja ili stanka – crta; zaporka, zatvor ili skoba – zagrada; znak navodjenja – navodnik; znak izpuštenja – apostrof.

3.2.7. Zaključak prikaza

U razvoju udžbenika njemačkoga jezika od kraja 18. stoljeća pa do *Praktične slovnice* društveni se okvir školstva znatno promijenio, na što su utjecali hrvatski narodni preporod te politička zbivanja 1848. godine, no finaliteti nastave njemačkoga jezika još se nisu bitno izmijenili. Hrvatska je 1855., dakle u doba neoapsolutizma, i dalje dio Austrijske Monarhije

¹⁰ Još jedan od naziva koje Maretić kritizira u svom djelu. Samo za nominativ odobrava naziv *prvi* padež, no pita se zašto bi primjerice baš genitiv bio *drugi* padež. Kao primjer za opravdanje ove svoje primjedbe navodi sanskrske gramatike u kojima je npr. akuzativ *drugi*, a instrumental *treći* padež (usp. Maretić 1932: 32).

¹¹ Piknja (*punctum*) kajkavska je imenica izvedena od glagola *pikati*, što dolazi od lat. *pungere* (*ibid.*: 23).

pod režimom bečkoga ministra unutarnjih poslova Alexandra Bacha pa se u takvim uvjetima njemački u našim krajevima morao znati. Po uputi ministarstva prosvjete u Beču na čelu s ministrom Leom Thunom u ovom je razdoblju u odnosu na prethodno konkretan rad u školama te udio njemačkoga u okviru elementarne nastave i cjelokupne jezične obuke mnogo pomnije organiziran.

Usporedba *Praktične slovnice* s nekim od udžbenika s kraja 18. te početka 19. stoljeća (kao što su npr. *Nemška gramatika* i *Deutsche Sprachlehre*) pokazuje da je *Praktična slovnica* mnogo sadržajnija, kvalitetnija i metodički dorađenija, a osim toga odražava promijenjene pedagoške nazore. Tomu su zasigurno pridonijeli i kvalitetniji tisak te bolja oprema, što je omogućilo korištenje grafičkih sredstava koja uvelike potpomažu učenje, kao što su primjerice shematski prikazi, tabele, masni tisak i slično. Od spomenutih udžbenika *Praktična slovnica* razlikuje se i po funkciji koja se pridaje općegramatičkim znanjima posredovanim na temelju materinskoga jezika. Dok se u njima materinski jezik koristi samo kao pomoć pri učenju stranoga jezika, dakle samo u onolikoj mjeri koliko je to potrebno za učenje njemačkoga, u *Praktičnoj je slovnici* pored strano-jezične osobito naglašena i važna materinsko-jezična pedagoška crta. Uspoređivanje gramatičkih kategorija u hrvatskom i njemačkom kao i analiza ekvivalentnih struktura u tim jezicima najupadljivije je obilježje *Praktične slovnice*. To uspoređivanje koje na prvi pogled djeluje pomalo zbunjujuće u svrhu učenja njemačkoga kao stranoga jezika zapravo je dvojako motivirano. S jedne strane učenje njemačkoga ovdje se koristi kao izlika za učenje gramatike hrvatskoga jezika. Autor koristi odredbu da se nastava u oba jezika mora međusobno potpomagati pa stoga u okviru nastave njemačkoga učenike podučava hrvatskoj gramatici. Naime, tek nedavno uvedeni štokavski standard hrvatskoga jezika pričinjavao je poteškoće govornicima u krajevima s dotada kajkavskim književnim jezikom. O ovom problemu govori i Franjo Klaić u svom članku *Die Behandlung des deutschen Sprachunterrichtsgegenstandes an kroatischen Schulen* (1857) navodeći „dass ihnen in diesem Alter die von der Provinzialsprache ziemlich abweichende Schriftsprache schon harte Nüsse zu knacken giebt“ (Häusler 1995: 119).

S druge strane autor to čini zbog nacionalne i formalno-logičke komponente jezikoslovne poduke materinskoga jezika. Takva koncepcija nastave materinskoga jezika uspostavljena je tijekom prve polovice 19. stoljeća. Zacrtao ju je Herder koji je u vidu imao gimnazijsko obrazovanje i privatnu poduku i kod njega su prisutne obje navedene komponente, dok je Pestalozzi otprilike u isto vrijeme za socijalno prikraćenu djecu razradio formalno-logičku komponentu. Prema formalno-logičkoj komponenti jezična poduka služila je kao idealno sredstvo razvijanja duhovnih sposobnosti, a nacionalna komponenta

podrazumijevala je razvoj nacionalnog odgoja te poticanje socijalizacije pojedinca u nacionalnom duhu putem jezikoslovne poduke, što se očitovalo u načinu mišljenja i jeziku (*ibid.*: 245). *Praktičnu slovnici* obilježava prijelaz s učenja njemačkoga kao „zemaljskoga“ jezika na njegov status kao stranoga jezika. Kao propisani udžbenik uklapa se u težnje apsolutističkoga režima za održavanjem i proširivanjem dominacije njemačkoga jezika, osobito u srednjem školstvu (*ibid.*: 249). S druge strane, prema koncepciji samoga udžbenika vidljivo je da autor polazi od činjenice da građani Hrvatske govore hrvatskim jezikom te njemački kao strani jezik mogu učiti isključivo polazeći od hrvatskoga. To se svakako može primijetiti pri obradi i tumačenju gramatičkih pojava gdje je polazišni jezik hrvatski. Promatrane pojave redovito se uspoređuju u oba jezika, pa čak i onda kada su potpuno irelevantne za njemački jezik. Iz svega toga može se zaključiti da učenje njemačkoga u ovom udžbeniku zapravo služi za učenje i ponavljanje gramatike hrvatskoga jezika.

3.3. *Praktisch-theoretischer Lehrgang der kroatischen Sprache. Nach der natürlichsten Sprachmethode zum Schul-, Privat- und Selbstunterrichte* (1867)

3.3.1. O autoru i knjizi

Ovaj udžbenik autora Franje Klaića izdan je 1867. godine u Zagrebu u nakladi knjižare Leopolda Hartmana i sastoji se od dva dijela. U prvoj knjizi obrađuju se jednostavne rečenice i ona nosi podnaslov *Der einfache Satz*, a u drugoj knjizi podnaslova *Der mehrfache Satz* obrađuju se složene rečenice. Drugi dio nešto je opsežniji od prvoga i ima 121 stranicu, dok prvi ima 109 stranica. Uz svaki od njih dolazi i prilog *Aufgaben-Schlüssel*, mala knjižica koja sadrži rješenja vježbi iz udžbenika. Oba dijela sadrže još i kazalo te dio *Verbesserungen* u kojemu su ispravljene tiskarske pogreške s naznačenim brojem stranica na kojima se određena pogreška nalazi. Radi se o udžbeniku hrvatskoga jezika koji je bio namijenjen Nijemcima koji su učili hrvatski kao strani jezik, a pisan je njemačkim jezikom. Prva knjiga podijeljena je na dva dijela (*Abtheilungen*). U prvom dijelu obrađuje se jednostavna neproširena, a u drugome jednostavna proširena rečenica. Nakon toga slijedi još dodatak (*Zusatz*) koji služi kao svojevrsna sinteza i on obuhvaća različite vježbe prevođenja. Druga knjiga dijeli se na tri dijela. Kao što je već rečeno, ovdje se obrađuju složene rečenice – nezavisno i zavisno složene, a u trećem dijelu opisani su načini skraćivanja složenih rečenica. Kada se pomnije promotri struktura knjige i lekcija, odnosno načina obrade gradiva, vidljivo je da je Klaiću

kao model za sastavljanje ovoga udžbenika poslužila *Praktična slovnica nječkoga jezika za gradske i glavne učione u carevini austrijskoj* iz 1855. godine.

Ovaj Klaićev udžbenik namijenjen je odraslima i pokazao se jako korisnim u praksi, o čemu svjedoči i činjenica da je objavljivao više puta pa tako 1910. izlazi u osmom izdanju. Klaić za njega čak dobiva i priznanje. Naime, godine 1869. od kraljice Elizabete nagrađen je zlatnom iglom poprsnicom s dijamantom (usp. Häusler 1995: 124).

Prije detaljnije analize valja se osvrnuti i na sam naslov knjige te na predgovor. U naslovu autor svoju metodu naziva „natürlichste Sprachmethode“. Osim što je taj naziv bio popularan i izazivao pozitivne konotacije, pojam prirodne metode vjerojatno svjedoči i o tome da bi učenici strani jezik trebali učiti nakon što su lingvističke termine za gramatičke pojmove i kategorije shvatili i naučili prvo na temelju svojega materinskog jezika. Međutim, to se može odnositi i na činjenicu da polazi od cijelih rečenica, a ne od izoliranih riječi pa stoga i počinje s glagolom kao najvažnijim dijelom rečenice. Riječ je o Beckerovoj teoriji na koju se autor poziva u svom udžbeniku za realke. U predgovoru Klaić kao adresate svoga udžbenika navodi sve one koji žele naučiti hrvatski jezik. Ukratko naznačuje što se sve obrađuje u kojem dijelu knjige, a na kraju poziva da ga se slobodno upozori na eventualne manjkavosti njegova udžbenika.

3.3.2. Gramatička progresija

Udžbenik započinje posredovanjem ortografije kojoj je posvećena samo jedna stranica. Tradicionalno se pri posredovanju pravopisa išlo po redu i za svako slovo se navodilo je li isto kao u ciljnom jeziku ili postoje razlike. Klaić to u ovome udžbeniku pojednostavnjuje pa tako u jednoj skupini navodi sve glasove koji se podudaraju u hrvatskom i njemačkom, a u drugoj one koji se razlikuju. Glasove koji se razlikuju u oba jezika uspoređuje na taj način da traži njemačke ekvivalente hrvatskim glasovima pa tako primjerice *č* izjednačuje s njemačkim skupom *tsch*, *š* sa skupom *sch*, a za glas *ž* navodi da se izgovara isto kao njemačko *g* u riječi *Genie* (5). Nadalje navodi sva slova hrvatske abecede te podjelu konsonanata na meke (*ć, č, gj, lj, nj, š i ž*) te tvrde (svi ostali). O naglašavanju riječi autor ne donosi nikakve napomene.

Posredovanje gramatike počinje glagolima koji se obrađuju najprije unutar jednostavnih neproširenih rečenica. Navodi se dvanaest glagola (npr. *plivati, orati, hvaliti*) i to u svim licima prezenta uz napomenu da su svi pravilni. Nastavci za prezent otisnuti su masnim slovima. Uz pojedine glagole naveden je i svršeni i nesvršeni oblik: *stehen – stojati und stati, kaufen – kupovati und kupiti, springen – skakati und skočiti* (6). Vidljivo je da su u glagolskoj

paradigmi izostavljeni zamjenički subjekti jer su sadržani u samom predikatu, što je istaknuto već u kratkom opisu sadržaja lekcije. U teorijskom dijelu lekcije govori se o glagolskom vidu, nastavcima u prezentu te promjeni nekih glagola u deklinaciji pri tvorbi prezenta: *puhati* – *pušem*, a ne *puhem*, *pisati* – *pišem*, a ne *pisem* (8). Pri tome se ne navode nazivi glasovnih promjena (u ovom slučaju jotacije).

U sklopu jednostavnih neproširenih rečenica dalje se obrađuju takve rečenice u kojima je subjekt imenica (u jednini ili množini), a predikat i dalje glagol u prezentu. Navodi se da se rod hrvatskih imenica može naučiti samo vježbom, no autor ipak spominje i metodu kojom se prema nastavcima imenica može odrediti o kojem se rodu radi. Međutim, tu skreće pozornost i na pojedine iznimke, npr. da su imenice poput *sluga*, *knjigoveža* i *vojvoda* muškoga roda iako završavaju na *a* kao imenice ženskoga roda (10).

Također ističe kako u hrvatskom nema člana, a potom obrađuje tvorbu plurala hrvatskih imenica. Ova lekcija zapravo je podijeljena na dva dijela pa se u napomenama drugoga dijela (na 12. i 13. stranici) navode neke specifičnosti u tvorbi plurala. Uzimaju se imenice koje imaju nepravilnu množinu (*gospoda*, *ljudi*, *djeca*), zatim se govori o zbirnim imenicama (*Sammelnamen*) kao što su *kamen* – *kamenje*, *trn* – *trnje*, *tele* – *telad* te o imenicama koje su ili *pluralia tantum* (*škare*, *gusle*) ili *singularia tantum* (*poslušnost*, *kratkoća*). Autor se također osvrće i na one imenice koje imaju dvojake oblike za množinu ili zbir, ovisno o značenju: *měsec* – *měsečevi* u značenju *der Mond*, ali *měsec* – *měseci* u značenju *der Monat*. Naposljetku opisuje glasovnu promjenu (sibilarizaciju) do koje dolazi pri tvorbi množine pojedinih imenica: *duh* – *dusi*, *plug* – *pluzi*, *vuk* – *vuci* (13).

Nakon što je obrađen prezent pravilnih glagola, sada se uzima i prezent glagola *biti*. On se obrađuje u sklopu rečenica koje kao subjekt imaju imenicu ili osobnu zamjenicu, a kao predikat pridjeve. U paradigmi su odmah ispod naslova i kratkog opisa lekcije navedeni i naglašeni i nenaglašeni oblici svih lica glagola *biti*, npr. *ich bin* – *ja sam* / *jesam* (15). Pri promjeni nekih pridjeva iz muškoga u ženski ili srednji rod dolazi do određenih glasovnih promjena. Tako nalazimo primjer nepostojanoga *a*: *poslušan* – *poslušna* – *poslušno* (16) te vokalizacije: *mio* – *mila* – *milo* (19). Autor potom obrađuje rečenice u kojima su i subjekt i predikat imenice u nominativu, a među primjerima možemo naći i vlastite imenice kao što su osobna imena (*Karlo* / *Dragutin*, *Friderik* / *Miroslav*, *Ljudevita*, *Josip*), imena zemalja (*Austrija*), gradova (*Beč*, *Zadar*) i rijeka (*Dunav*, *Sava*, *Drava*). Osim toga tematizira i tvorbu imenica ženskoga roda pomoću sufiksa *ica*: *učitelj* – *učiteljica*, *vuk* – *vučica* (22).

Nakon nominativa, koji je obrađen kao dio predikata, uzima se vokativ skupa sa zapovjednim načinom – imperativom. Najprije se navodi samo oblik za 2. lice jednine: *budi*

(ti), pij, govori (24), a onda se kroz primjere uvode i oblici za množinu: *budite poslušni / poslušne / poslušna* (24). Kao ekvivalent prijevoda njemačkoga imperativa *seid gehorsam* na hrvatski navode se dvije mogućnosti. Tako autor ističe da se zapovijed u hrvatskom može izreći također imperativom (*budite poslušni*), no i česticom *da* uz oblike za prezent: *da ste poslušni* (25). Uz tvorbu vokativa pojedinih imenica ponovno navodi da može doći do glasovnih promjena, no ne imenuje ih današnjom gramatičkom terminologijom, točnije ne imenuje ih uopće, nego samo opisuje koje glasove obuhvaćaju. Tako palatalizaciju opisuje kao promjenu u kojoj glasovi *c* i *k* ispred *e* prelaze u *č*, glas *h* u glas *š* te glasovi *g* i *z* u *ž* u vokativu imenica muškoga roda: *suprug – supruže, kruh – kruše, otac – otče* (ne provodi se ispadanje zatvornika).

Iduća pojava koju obrađuje jest prošlo vrijeme (perfekt) koje naziva prošlim sastavljenim vremenom. Objašnjava i tvorbu glagolskoga pridjeva radnog. Potom uzima futur ističući prvo glagol *htjeti* u prezentu: *ich will – ja hoću / ja ću / ću*, a potom i paradigmatu glagola *biti* u futuru prvom: *ich werde sein – ja ću biti / bit ću* (33) te glagola *schreiben*: *ich werde schreiben – ja ću pisati / pisat ću* (34). Navodi i mogućnosti prijevoda glagola *werden* u hrvatskom. U primjerima rečenica u futuru u kojima je predikat pridjev, *werden* se prevodi glagolom *biti*: *ich werde groß sein – ja ću biti velik/a/o*, a osim toga može imati i sljedeća značenja: *ich werde – postajem, bivam, budem*. U konkretnoj rečenici tako bi se mogao prevesti na tri načina: *das Kind wird schön – dēte postaje lēpo / dēte biva lēpo / dēte se polēpšava* (35). Tu se autor kratko osvrće i na pasiv navodeći da će o njemu poslije biti riječi. Na kraju navodi da se glagol *werden*, ako je predikat imenica, uvijek prevodi hrvatskim glagolom *postati*: *der Knabe wird ein Jüngling – dēčak postaje mladić / mladićem* (35). Isti primjer navodi u perfektu i futuru.

U dijelu koji autor naslovljuje *O različitim jednostavnim rečenicama* pojavljuju se potvrdne i niječne rečenice običnoga i obrnutoga redoslijeda riječi te potvrdno-upitne, niječno-upitne te rečenice za izricanje zapovijedi i zabrane. Tu u primjerima uvodi i tri modalna glagola: *morati, moći i smjeti* (38). U objašnjenjima govori o negaciji dodavanjem čestice *ne* ispred oblika za prezent koja se onda piše zajedno s njime: *pišem – nepišem*. Za prošlost se koristi pomoćni glagol *nebiti*: *nisam pisao*, a za budućnost *nehtjeti*: *neću pisati* (41). Autor ističe nekoliko načina tvorbe upitnih rečenica u hrvatskom. Jedan je od načina upotreba riječi *tko, što, kako, kada, gdje, kamo, zašto*; zatim upotreba čestica *zar, da li i da l'*, a kao najčešći način navodi upotrebu čestice *li* uz glagole koja je u primjerima istaknuta masnim slovima: *bist du gesund – jesi li (ti) zdrav* (39).

Kao što je već spomenuto, drugi dio prve knjige posvećen je jednostavnoj proširenoj rečenici. U tom kontekstu obrađuju se ostali padeži, i to sljedećim redoslijedom: akuzativ, dativ, instrumental, genitiv, lokativ. Među primjerima se za svaki padež nalaze ne samo imenice, nego i osobne zamjenice, pri čemu se navode i njihovi naglašeni i nenaglašeni oblici, npr. u akuzativu: *Otac vidi mene / me* (44). Autor u fusnotama često donosi još neka dodatna pojašnjenja. Tako ovdje uspoređuje poredak riječi u hrvatskoj i njemačkoj rečenici uz napomenu da u hrvatskom particip pri tvorbi prošloga vremena dolazi odmah iza pomoćnoga glagola: *Der Lehrer hat den Schüler unterrichtet – Učitelj je podučavao učenika, aber nicht: Učitelj je učenika podučavao* (46). Isto vrijedi i za futur prvi. Još jedno od upozorenja u fusnotama je i to da se njemački članovi *ein, eine* i *ein* u hrvatskom ne prevode: *Ich habe einen Bruder – Imam brata* (47) te se skreće pozornost na oblike imenica *mati* i *kći* koji u akuzativu glase *mater* i *kćer*.

Na sličan način kao akuzativ obrađuje se i dativ (*Wemfall*). I ovdje se upozorava na razliku u poretku riječi u hrvatskom i njemačkom i navodi se da u hrvatskom pridjev dolazi prije imenice u dativu: *lisica je nalična psu*, a ne *lisica je psu nalična* (52). Također se spominje da infinitiv i particip ne stoje na kraju rečenice kao u njemačkom: *ich habe ihm ein Buch geliehen – ja sam mu posudila knjigu* (54).

Nakon dativa autor donosi obradu instrumentala (*Gesellschaftsfall*) imenica: *car vlada državom* (55) te osobnih zamjenica: *putuj s njim* (56). Među glagolima koji se uzimaju u obradi nalazi se i glagol *služiti se*. U fusnoti autor pojašnjava upotrebu toga glagola navodeći da on uvijek uza se ima povratnu zamjenicu *sebe* koja se krati u *se* i kao takva upotrebljava u svim licima: *ich bediene mich – služim se, du bedienst dich – služiš se, er bedient sich – služi se* (55). Osim ove napomene autor se unutar lekcije o instrumentalu ukratko osvrće i na prijedlog *s / sa*. Naime, on se u hrvatskom koristi samo kada se njime izriče društvo, no ako označava alat ili sredstvo, tada se ne upotrebljava uz imenicu u instrumentalu.

Genitiv (*Wessenfall*) je obrađen na isti način kao i ostali padeži – uz imenice te naglašene i nenaglašene oblike osobnih zamjenica: *bolestnik treba mene / me* (60). Oblici, odnosno nastavci za genitiv u jednini podudaraju se s današnjima, dok je za množinu specifičan bio nastavak *h*, odnosno *ah* za imenice svih triju rodova izuzev imenica ženskoga roda *i*-deklinacije kod kojih je on glasio *ih*: *milostih* (60).

Posljednji padež koji se obrađuje jest lokativ (*Verhältnisfall / Ortsfall*). Već je iz primjera vidljivo da se lokativ nikada ne upotrebljava bez prijedloga. Obrada ovoga padeža zapravo služi kao uvod u obradu prijedloga koji su naznačeni posebnim podnaslovom unutar ove lekcije: *Von den Vorwörtern / O predlozih*. Primjeri prijedloga grupirani su po tome uz

koji padež dolaze. Najprije se navode prijedlozi s genitivom (*blizu grada, mimo kuće*), zatim s dativom (*prama jugu, proti zakonu*), potom s akuzativom (*kroz prozor, niz bërdo*) te naposljetku prijedlozi koji dolaze uz lokativ: *pri bratu, pri sestri* (64/65). Nakon ovih skupina slijede i prijedlozi koji se mogu pojavljivati uz više padeža.

Ova lekcija može poslužiti kao određena vrsta ponavljanja nakon što su obrađeni svi padeži jer donosi cijele paradigme imenica svih sklonidaba te sklonidbe osobnih zamjenica (66). Osim toga sadrži i tabelarni prikaz sklonidaba s nastavcima za sve padeže singulara i plurala.

Nakon što su prorađena proširivanja rečenica svim padežima, navodi se još jedan način – dopunjavanje rečenica infinitivom (*Nennform / unbestimmte Art des Zeitwortes*). Tu se navode glagoli koji uza se trebaju imati glagol u infinitivu kako bi bili potpuno razumljivi. Uz glagole *verstehen* i *wissen*, u ovoj skupini nalaze se i modalni glagoli: *die Seele kann nicht sterben* (71).

U novom poglavlju obrađuju se pridjevi i zamjenice. U vezi pridjeva najprije se ističe njihova podjela na određene i neodređene, točnije na izvštne i neizvštne pridavnike. Razlika u njihovoj upotrebi objašnjena je preko njemačkoga jezika pa se tako navodi da se određeni pridjevi u hrvatskom koriste kada se u njemačkom ispred pridjeva pojavljuje određeni član ili zamjenice *dieser, jener, solcher, welcher, mancher* i *jeder*. Sukladno tomu neodređeni član u hrvatskom dolazi onda kada se u njemačkom ispred pridjeva nađe neodređeni član ili pak zamjenice *mein, dein, sein, unser, euer, ihr: ein guter Schreiber – dobar pisar, der gute Schreiber – dobri pisar* (73). Deklinacija pridjeva pojednostavljeno je prikazana tabelom na stranici 72, a obrađena je i komparacija pridjeva. Pored načina tvorbe komparativa i superlativa navedeni su i neki primjeri koji odstupaju od tog pravila: *debeli – deblji, daleki – dalji* (73).

Od zamjenica u ovoj cjelini obrađene su posvojne, pokazne i upitne zamjenice te povratno-posvojna zamjenica *svoj*. O povratno-posvojnoj zamjenici autor govori u fusnoti koja dolazi kao opaska uz posvojne zamjenice. One se naime mogu koristiti i povratno i tada uvijek imaju povratno-posvojni oblik *svoj*: *ich habe mein Buch verloren – ja sam svoju knjigu izgubio, du hast deine Eltern beleidigt – ti si svoje roditelje uvrëdio* (74).

Sljedeća kategorija koja se obrađuje jesu brojevi. Osim što donosi njihovu deklinaciju, autor skreće pozornost na jednu pojavu specifičnu za hrvatski jezik. Riječ je o dualu. Tako se imenice koje dolaze iza brojeva *dva, tri* i *četiri* nalaze u nominativu duala ili dvojine čiji se oblik podudara s genitivom jednine. Nakon brojeva obrađuju se vrste priložnih oznaka, a

potom slijede vježbe prevođenja koje su sažetak svih dotada obrađenih gramatičkih pojava i sadrže uglavnom već poznat leksički materijal.

Druga knjiga započinje teorijskim dijelom o složenim rečenicama (višestruki stavci). Prije prve lekcije autor još donosi poglavlje *Von den Bindewörtern* u kojemu veznike dijeli na zavisne ili podredne i nezavisne ili uzporedne (4).

U prvoj lekciji navodi primjere rečenica koje imaju više subjekata i jedan predikat, od kojih je jedna u pasivu: *zwei Pferde und ein Sattel werden verkauft* – dva se konja i jedno sedlo prodaje (6). U fusnoti ističe napomenu da su te rečenice u trpnom obliku koji se u hrvatskom rijetko koristi. Umjesto toga aktivnom se glagolu dodaje riječ *se* (u svim glagolskim vremenima). Na isti način prevode se i rečenice koje u njemačkom kao subjekt imaju zamjenicu *man*: *man spricht* – govori se, *man hat gesprochen* – govorilo se je, *man wird sprechen* – govorit će se (6).

U drugom dijelu knjige tematizira se zavisno (stavačna sgloba) i nezavisno (stavačna veza) složena rečenica. Unutar cjeline o zavisno složenim rečenicama autor obrađuje odnosne zamjenice *koji, koja, koje i što*. Uz zamjenicu *što* ističe da dolazi namjesto njemačkih *was, welcher, welche, welches, der, die i das* u nominativu i akuzativu i da se koristi samo kada se govori o 3. licu: *žena, što je kod mene služila, neide više u službu* – *das Weib, das / welches bei mir gedient hat, geht nicht mehr in Dienst* (35). Potom su navedeni primjeri rečenica u kojima se zamjenice *koji, koja, koje* zamjenjuju sa *što* ili *tko* te slijedi deklinacija potonjih zamjenica (36).

U nekoliko sljedećih lekcija autor uzima subjektne, objektne i atributne rečenice te naposljetku razne vrste adverbni rečenica. Naziva ih okolnostnima i u njih ubraja mjesne, vremenske, načinske i uzročne rečenice. Najviše prostora posvećeno je vremenskim rečenicama jer na temelju njih objašnjava pojedine glagolske oblike i vremena. To radi na primjeru glagola *kopati* te njegova vidskog parnjaka *izkopati*. Radi se o tabelarnom prikazu u kojemu se u lijevom stupcu nalazi glagol *kopati*, a u desnom *izkopati* i na taj je način obrađena cijela glagolska paradigma počevši od oblika sadašnjega vremena, preko onih prošloga pa sve do budućega vremena. Autor ističe razliku između imperfekta (prošlo trajno vrijeme) koji se tvori od nesvršenih i aorista (prošlo prosto vrēme) koji se tvori od svršenih glagola. Kao njihov ekvivalent navodi njemački preterit: *kopah – ich grub, izkopah – ich grub aus* (57). Na isti način pomoću tabelarnoga prikaza obrađuje i pluskvamperfekt (predprošlo vrēme) te futur drugi (predbuduće vrēme) za koje navodi da se jako rijetko koristi. U tvorbi pluskvamperfekta pored tvorbe pomoću perfekta glagola *biti* i glagolskoga pridjeva radnog (*bio sam kopao, bio sam izkopao*) navodi još mogućnost tvorbe pomoću imperfekta glagola

biti i glagolskoga pridjeva radnog za nesvršene glagole (*bijah kopao*), odnosno aorista za svršene glagole: *běh / bih izkopao* (59).

Nakon što je obradio indikativ, autor uzima drugi glagolski način – „način subjektivnog iskazivanja želje, mogućnosti, zapovijedi ili neke zamisli onoga koji govori.“¹² Riječ je o načinu koji bi odgovarao njemačkom konjunktivu. Klaić ga ovdje naziva pogodbenim načinom i donosi tabelarni pregled oblika u sadašnjem, prošlom i budućem vremenu, npr. *da sam izkopao* (61).

Za ono što se danas naziva kondicionalom autor koristi naziv moćni način. Razlikuje moćni način sadanjega vremena, što odgovara kondicionalu prvom te moćni način prošloga vremena, a to bi bio kondicional drugi: *ja bih kopao, ja bih bio kopao* (63).

U lekciji o vremenskim rečenicama dalje slijedi obrada participia. Kao ekvivalent njemačkom participu (prvom i drugom) autor navodi šest vrsta hrvatskih participia za koje koristi nazive dionici ili prelaznici, ovisno o tome jesu li deklinabilni ili ne (65/66). Prvi je od njih prelaznik sadanjega vremena (*nebenwörtliches Mittelwort der Gegenwart*): *grabend* – *kopajuć*. On se podudara s glagolskim prilogom sadašnjim. Sljedeći je prelaznik prošloga vremena (*nebenwörtliches Mittelwort der Vergangenheit*) koji se podudara s glagolskim prilogom prošlim: *nachdem er ausgegraben hatte* – *izkopav / izkopavši*. Potom slijedi dionik sadanjega vremena (*beiwörtliches Mittelwort der Gegenwart*). On funkcionira kao pridjev koji je promjenjiv u rodu, broju i padežu: *der grabende* – *kopajući, kopajuća, kopajuće; kopajući, kopajuće, kopajuća*. Dionik prošli prelazni (*beiwörtliches Mittelwort der Vergangenheit*) odgovara glagolskom prilogu prošlom koji se ponaša kao promjenjivi pridjev: *welcher ausgegraben hatte* – *izkopavši, izkopavša, izkopavše; izkopavši, izkopavše, izkopavša*. Ovaj oblik danas bi se preveo opisno: onaj koji je + glagolski pridjev radni. Sljedeća vrsta participia podudara se s glagolskim pridjevom radnim koji je promjenjiv u rodu i broju. Riječ je o dioniku prošlom srednjem (*eigentliches (umschreibendes) Mittelwort der Vergangenheit*): *ich habe (aus)gegraben* – *(iz)kopao, (iz)kopala, (iz)kopalo; (iz)kopali, (iz)kopale, (iz)kopala*. Posljednji particip koji se spominje jest dionik prošli trpni (*Mittelwort der Vergangenheit, leidend*): *der (aus)gegrabene* – *(iz)kopan, (iz)kopana, (iz)kopano; (iz)kopani, (iz)kopane, (iz)kopana*. To bi bio današnji glagolski pridjev trpni. U starijim jezičnim spomenicima particip s osnovom na *ć* bio je čest u pridjevskoj upotrebi. Vjerojatno je uzrok tomu strani knjiški utjecaj (grčki, latinski, crkvenoslavenski), a postoji mogućnost i da je to ostatak starijega jezičnog stanja. U štokavskim se govorima ta pridjevska upotreba aktivnoga

---

¹² Definicija je preuzeta sa stranice <http://hjp.znanje.hr/>, pregled: 6. 9. 2018.

participa prezenta potpuno izgubila te on postaje glagolski prilog¹³. Glagolski prilog prošli također je izgubio pridjevsko te dobio priloško značenje, a razlikovanje u rodu izgubilo se. Kao pridjev danas se upotrebljava *bivši* (Barić i sur. 2005: 633/634). Jedino se glagolski pridjev trpni (pasivni particip preterita) smatra pravim participom. On je zadržao pridjevsko značenje i pridjevsku deklinaciju te se, osim što služi za tvorbu svih pasivnih oblika, često koristi i kao pravi pridjev: *kuhana voda, pečeno meso* (*ibid.*: 634).

Nakon obrade participa Klaić donosi podjelu glagola na vrste, njih šest. Ako se ta podjela usporedi s podjelom u suvremenim hrvatskim gramatikama, uočiti će se podudarnosti, no treba napomenuti da je Klaićeva podjela ipak mnogo općenitija i jednostavnija jer nema daljnjih podjela na razrede. Na 79. stranici nalazi se tablica u kojoj je pregled nastavaka glagolskih vremena te participa. Nakon vremenskih obrađene su još načinske i uzročne rečenice, a u dodatnom dijelu (*Zusatz*) tematizira se pasiv te načini njegova izražavanja u hrvatskom (103).

U zadnjem dijelu knjige koji govori o načinima skraćivanja rečenica spominje se gramatički element preuzet iz latinskoga jezika, supin. Autor ga spominje u fusnoti kao napomenu uz rečenicu *Singend geht er schlafen* (109) i tumači na sljedeći način:

Nach den Zeitwörtern, die eine Bewegung nach einem Orte anzeigen, wird nicht die Nennform des Zeitwortes als Ergänzung, sondern das Lagewort (Supin) gebraucht. Dieses Supin ist gleich der Nennform, nur fehlt ihm der Auslaut i der Nennform; z. B. schlafen, spavati (Nennform); spavat (Supin) (109).

U hrvatskom standardnom jeziku ulogu supina zamijenio je infinitiv, no očuvan je u nekim kajkavskim govorima. Tako se primjerice razlikuje kajkavski supin *spat* u rečenici *Idem spat* od infinitiva *spati* u rečenici *Nečem spati*¹⁴.

3.3.3. Didaktičko-metodički opis

Već je spomenuto da Klaić u svome udžbeniku *Praktisch-theoretischer Lehrgang der kroatischen Sprache* primjenjuje model učenja jezika koji je preuzeo iz *Praktične slovnice* iz 1855. godine. Da mu je spomenuti udžbenik poslužio kao uzor, vidljivo je već iz strukture lekcije. Prije same obrade donosi se kratak uvod onoga što će se u određenoj lekciji (*Stufe*)

¹³ Kao pridjevi upotrebljavaju se primjerice *budući, odgovarajući, tekući*.

¹⁴ Preuzeto sa stranice <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=58836>, pregled: 6. 9. 2018.

obrađivati. I ovdje vidimo tročlanu strukturu koja je identična onoj u *Praktičnoj slovnici* – prezentacija, kognitivizacija i primjena. Svaka lekcija podijeljena je naime na tri dijela koja prate posredovanje jezičnoga materijala: A, B i C. Prvi dio nosi naziv *Beispiele* i donosi primjere te paradigme i njihovo uvježbavanje. Drugi dio – *Anmerkungen (Opazke)* sastoji se od objašnjenja na materinskom jeziku te dodatnih napomena o gramatičkoj jedinici koja se obrađuje, a treći, *Übungen zum Übersetzen*, sadrži vježbe prevođenja.

Klaić se u predgovoru poziva na autore udžbenika stranih jezika Ahna i Ollendorffa te njihove metode prilagođava poučavanju jednoga slavenskog jezika. Svoju metodu naziva prirodnom, što znači da učenici strani jezik uče na isti način kao svoj materinski jezik. Osim toga, ovakva trodijelna struktura lekcije potvrđuje i genetsku metodu koju autor također spominje u predgovoru, a pod njom vjerojatno podrazumijeva specifičnost svoje progresije koja započinje konjugacijom glagola u prezentu. Navodi da ta metoda *nicht oberflächlich und lükenhaft i nicht trocken und unfruchtbar ist* (3) te se, kako ističe autor, od drugih „teorijskih“ udžbenika razlikuje po tome što veću pažnju pridaje živoj materiji jezika, a ne samo suhoparnom navođenju pravila. Stoga se i polazi od obrađivanja i uvježbavanja primjera, a tek nakon toga dolaze pravila kao određena vrsta sistematizacije gradiva.

Još jedna od sličnosti s *Praktičnom slovnicom* zasigurno je i činjenica da i Klaić kao glavnu jedinicu od koje polazi uzima rečenicu. U prvoj lekciji, kada uzima prezent glagola, navodi hrvatske oblike prezenta za sva lica. U fusnoti donosi napomenu da se takve i slične vježbe prevedu na njemački i zatim ponovno na hrvatski (*Rückübersetzung*) pa se usporede s otisnutim primjerima (7). Kao još jednu metodičku uputu također navodi da bi učenici, prije nego što pristupe prevođenju, trebali zapamtiti dane riječi i primjere kako bi iz njih mogli stvarati novi jezični materijal jer se navedeni primjeri više neće ponavljati (6). Slična opaska prisutna je i u *Praktičnoj slovnici*, no kao ni u njoj, ni ovdje se to pravilo ne provodi dosljedno.

U primjerima se polazi od njemačkoga jezika, a u objašnjenjima od hrvatskoga, pri čemu se kontrastivnim primjedbama upozorava na osobitosti hrvatskoga prema njemačkome. Neki su od primjera izostavljanje zamjениčkoga subjekta u hrvatskom, zatim razlikovanje u poretku riječi pri upotrebi participia i infinitiva u hrvatskom i njemačkom te kategorija glagolskoga vida u hrvatskom; tako autor za prijevod pojedinih njemačkih glagola navodi oba vida (npr. *kupiti* i *kupovati*). Što se tiče kategorije roda imenica koji se u hrvatskom i njemačkom ne podudara uvijek, može se primijetiti da tu autor nije konzekventan. Naime, za neke imenice koje su u hrvatskom i njemačkom različitoga roda navodi član (npr. za *Tod*), a za neke ne (npr. *Fuchs*, *Salat*, *Vogel*). Isto tako, za pojedine imenice koje su u hrvatskom i

njemačkom istoga roda svejedno navodi član (*Krankheit, Kälte, Gefahr*). Kao još jednu razliku ističe da se njemački neodređeni član u hrvatskom ne prevodi.

Na nekim mjestima upozorava na moguću krivu generalizaciju, primjerice pri tvorbi prezenta nekih glagola: *puhati – pušem*, a ne *puhem*, a uz infinitiv navodi i prvo lice prezenta da se vidi o kojoj se konjugaciji radi. Nepoznat leksički materijal naznačen je prije vježbi za prevođenje u obliku njemačko-hrvatskih leksičkih jednakosti, a treći dio, faza primjene, često prati primjere iz dijela koji predstavlja prezentaciju gradiva.

Također je vidljiv kriterij postupnosti i izolacije poteškoća učenja. Jedan od primjera za to nalazi se u lekciji u kojoj se obrađuju jednostavne neproširene rečenice u prošlom vremenu. Tu su i uvodni primjeri i vježbe prevođenja grupirane po sljedećem kriteriju – najprije se uzimaju one rečenice u kojima je prisutan jedino glagol *biti*: *ich bin jung gewesen, sie sind fleißig gewesen*, a zatim primjeri glagola koji perfekt grade s glagolom *haben*: *der Knecht hat gearbeitet, die Vögel haben gesungen* (32). U posljednjoj su skupini glagoli čiji se perfekt tvori pomoću glagola *sein*: *der Schnee ist geschmolzen, ich bin gegangen* (33). Unutar ove lekcije nalazi se u fusnoti još jedna autorova metodička uputa (*Von nun an soll der Schüler alle Sätze stets mit Rücksicht auf das Geschlecht übersetzen*) kojom vjerojatno želi skrenuti pažnju na to da se u hrvatskom (za razliku od njemačkoga) pridjev deklinira kada je dio predikata, o čemu govori i u teorijskom dijelu gdje nastavke za muški, ženski i srednji rod ističe masnim slovima: *pisao, pisala, pisalo, pisali, pisale, pisala* (31).

Kada uvodi imenice, autor ne navodi odjednom imenice različitih rodova, nego ih također grupira po skupinama, u ovom slučaju po rodu, a zatim u opaskama objašnjava taj kriterij.

3.3.4. Tekstovi

U prvom dijelu svake lekcije donosi se novi leksički materijal koji se poslije upotrebljava u rečenicama za vježbanje u trećem dijelu lekcije. Većinom se radi o rečenicama koje nisu semantički povezane jedna s drugom. Na pojedinim mjestima prisutni su i skupovi rečenica koji funkcioniraju kao pitanja i odgovori: *Schreibst du? Nein, ich schreibe nicht. Ich werde schreiben. Pišeš li ti? Ne, ja nepišem. Ja ću pisati* (40). U posljednjem dijelu prve knjige javljaju se različite vježbe. Njihova didaktička svrha ogleda se u tome što služe uvježbavanju različitih gramatičkih pojava nakon što je prorađeno sve gradivo. Tu se pojavljuju i prvi vezani tekstovi. Takav je primjerice sljedeći tekst koji ujedno posreduje i znanja o domovini:

Ist Kroazien ein Königreich? Kroazien ist ein altes Königreich. Kroazien ist seit dem Jahre 1000 ein Königreich. Kroazien hat sieben Könige aus kroatischer Familie gehabt. Krešimir der Große ist unter den kroatischen Königen der mächtigste gewesen. Zvonimir ist der vorletzte kroatische König gewesen. Er hat vom Pabste Gregor dem III. die Krone erhalten. Stephan der II. ist der letzte kroatische König gewesen. Nach dem Tode des letzten kroatischen Königs haben die Kroaten im Jahre 1102 den ungarischen (ugarskoga) König Koloman zu ihrem Könige gewählt (102/103).

U jednom od tekstova opisuje se proljeće (100/101), zatim putovanje (104), djevojka Marie (107), gospodin Franz (107/108), zima (108), a nalazimo i jedan dijalog o čovjeku koji je nemirno spavao (108).

U drugoj knjizi nalazi se jedan tekst o životinjama (8). Od rečenica koje su međusobno nepovezane prisutne su neke koje nose moralne pouke ili su religiozne tematike: *Lasset die Kleinen zu mir kommen; denn ihrer ist das Himmelreich* (34), *Ehre Vater und Mutter, auf daß du lange lebest* (100). Iz navedenih primjera vidljivo je da je i u ovom udžbeniku kao i u *Praktičnoj slovnici* jezikoslovna obuka često povezana s vjerskom te s moralnim odgojem. Među odvojenim rečenicama u vježbama se na nekoliko mjesta nalaze fraze i poslovice: *Wer einem Anderen eine Grube gräbt, fällt leicht selbst hinein (in sie)*; *Wer hoch steigt, fällt tief* (38); *Laß deine Linke nicht wissen, was deine Rechte thut* (43), *Die Hunde, welche am meisten bellen, beißen gewöhnlich nicht* (48), *Man muß das Eisen schmieden, so lange es warm ist* (84). Neke od poslovice pojavljuju se i u prezentacijskom dijelu posljednje lekcije: *Jugend hat keine Tugend (die Jugend ist dumm) – Mladost (je) ludost; Wie gewonnen, so zerronnen – Kako (je) došlo, tako (je) prošlo* (118).

Vježbe koje su prisutne u fazi primjene uvijek se sastoje od prevođenja na ciljni jezik. Neki su od zadataka za vježbe transformacije primjerice prebacivanje rečenica u jednini u rečenice u množini, zamjenjivanje imenica odgovarajućim osobnim zamjenicama, mijenjanje redoslijeda riječi u rečenicama, prebacivanje rečenica u sadašnjem vremenu u prošlo i buduće vrijeme te u imperativ, oblikovanje odgovora na pitanje u vježbama prevođenja u kojima se rečenica mijenja tako da se uvijek neki drugi rečenični dio traži kao odgovor: *Die Hasen verderben die Bäume. Wer verdirbt die Bäume? Verderben die Hasen die Bäume? Wann verderben die Hasen die Bäume? Womit verderben sie die Bäume?* (109).

Leksički materijal ponekad je grupiran po semantičkim poljima kao što su npr. osobna imena, pojmovi i ličnosti povezani s religijom, zanimanja, životinje, etnici, imena zemalja, rijeka, gradova, mjeseca u godini i slično. Rečenicama se pažnja želi usmjeriti na formalnu

stranu jezika pa je njihov sadržaj zbog toga često samorazumljiv i niske priopćajne vrijednosti.

3.3.5. Osobitosti ciljeva i koncepcije udžbenika

I u ovom udžbeniku uočavamo Beckerov i Wurstov utjecaj jer se započinje obradom glagola koji su najvažniji dio govora, a njih se kao i ostale vrste riječi obrađuje u njihovom sintaktičkom kontekstu. Autor dakle ne obrađuje gramatiku po vrstama riječi, nego polazi od sintaktičke funkcije riječi pa tako kombinira primjerice glagole, imenice, zamjenice, pridjeve, a slično čini i s padežima koje također uzima postupno. Naslovi dvaju dijelova udžbenika također su organizirani prema tom sintaktičkom kriteriju pa tako prvi dio, odnosno prva knjiga obrađuje jednostavne, a drugi složene rečenice.

S obzirom na to da je Klaiću kao model za ovaj udžbenik poslužila *Praktična slovnica* iz 1855. godine, ne čudi činjenica da su mnoge stvari vezane uz koncepciju udžbenika te strukturu lekcije jako slične. Ta sličnost najupadljivija je u trodijelnoj strukturi lekcije koja prati tri koraka Wurstove metodike. Osim toga sličnost je vidljiva i u terminologiji, vokabularu, pa čak i preuzimanju potpuno identičnih rečenica.

Nastavni ciljevi udžbenika uključuju ovladavanje određenim fondom riječi, poznavanje pravopisa te posredovanje znanja iz morfologije i sintakse. Proširivanju vokabulara zasigurno pridonosi i to što se njemačkim primjerima kao ekvivalent ponekad navodi ne samo jedan hrvatski izraz, nego i sinonimni parovi, što pridonosi razvijanju stila, odnosno izražajnih sposobnosti učenika.

Kriterij didaktičnosti vidljiv je u redoslijedu obrade gradiva te u fusnotama koje autor često koristi u svrhu skretanja pozornosti na neku pojavu koja je već obrađena. Tako nekada u fusnoti primjerice upućuje na broj stranice u prvoj knjizi u svrhu usporedbe nekih pojava ili naprosto kao svojevrsno ponavljanje, kako bi se olakšalo učenje time što se određeno pravilo ili napomena još jedanput ponovi. Tijekom obrade padeža pri uzimanju novoga padeža uvijek se ponavljaju i oni koji su dotada već obrađeni. Već na samom početku udžbenika autor u fusnoti daje uputu za učenje. Prema njoj bi učenici prije sastavljanja rečenica najprije trebali napamet naučiti novi leksički materijal svake pojedine lekcije.

3.3.6. Gramatička terminologija

Budući da je udžbenik pisan njemačkim jezikom, u zagradama se navode njemački pojmovi. Podcrtani termini odnose se na današnju terminologiju, a ako su isti nazivi prisutni u ovome udžbeniku, onda neće biti podcrtani.

U nastavku slijedi pregled važnijega gramatičkog nazivlja: podmet – subjekt; pogovor – predikat; jednobroj (*Einzahl*) – jednina; višebroj (*Mehrzahl*) – množina; minući glagolji (*vollendete Zeitwörter*) – svršeni glagoli; trajući glagolji (*dauernde Zeitwörter*) – nesvršeni glagoli; *Ruffall* – vokativ; *Werfall* – nominativ; *Wenfall* – akuzativ; *Wemfall* – dativ; *Gesellschaftsfall* – instrumental; *Wessenfall* – genitiv; *Verhältnisfall* ili *Ortsfall* – lokativ; *Hauptwort* – imenica; pridavnik (*Eigenschaftswort* ili *Beiwort*) – pridjev; izvštni pridavnik – određeni pridjev; neizvštni pridavnik – neodređeni pridjev; neopredjeljeni način (*Nennform*) – infinitiv; trpni način (*Leideform*) – pasiv; *zueignende Fürwörter* – posvojne zamjenice; *anzeigende Fürwörter* – pokazne zamjenice; *Vorwort* – prijedlog; prislovi (*Umstandswörter* ili *Nebenwörter*) – prilozi; višestruki stavak (*mehrfacher Satz*) – složena rečenica; *zusammengezogene Sätze* – stegnuti stavci; *zusammengesetzte Sätze* – sastavljeni stavci; *abgekürzte Sätze* – skratjeni stavci; stavačna veza (*Satzverbindung*) – nezavisno složene rečenice; stavačna sgloba (*Satzgefüge*) – zavisno složene rečenice; *Bindewörter* – veznici: spojni (*verbindende*) – sastavni; protivni (*entgegensetzende*) – suprotni; vremeni (*zeitbestimmende*) – vremenski; prispodobni (*vergleichende*) – načinski ili poredbeni; glavni stavak (*Hauptsatz*) – glavna rečenica; pobočni ili podređjeni stavak (*Nebensatz*) – zavisna rečenica; pokazni način (*anzeigende Art* ili *Wirklichkeitsform*) – indikativ; sadanje vrēme (*Gegenwart*) – prezent; prošlo trajno vrēme (*unvollendete einfache Vergangenheit*) – imperfekt; prošlo prosto vrēme (*dauerlose oder vollendete einfache Vergangenheit*) – aorist; prošlo sastavljeno vrēme (*zusammengesetzte Vergangenheit oder eigentliche Vergangenheit*) – perfekt; predprošlo vrēme (*Vorvergangenheit*) – pluskvamperfekt; buduće vrēme (*Zukunft*) – futur prvi; predbuduće vrēme (*Vorzukunft*) – futur drugi; pogodbeni način (*Bedingungsform*) – konjunktiv; moćni način (*Möglichkeitsform*) – kondicional; zapovēdni način (*Befehlform*) – imperativ; dionik (*Mittelwort*) – particip; prelaznik sadanjega vremena (*nebenwörtliches Mittelwort der Gegenwart*) – glagolski prilog sadašnji; prelaznik prošloga vremena (*nebenwörtliches Mittelwort der Vergangenheit*) – glagolski prilog prošli; dionik prošli sřednji (*eigentliches oder umschreibendes Mittelwort der Vergangenheit*) – glagolski pridjev radni; dionik prošli tērpni (*eigentliches oder umschreibendes Mittelwort der Vergangenheit, leidend*) – glagolski pridjev trpni.

3.3.7. Zaključak prikaza

Ovaj udžbenik namijenjen je Nijemcima za učenje hrvatskoga jezika. Osim autorovih metodičkih uputa učenje olakšavaju i grafička svojstva udžbenika kao što su masni tisak, tabele i pojednostavljeni prikazi određenih gramatičkih pojava. Vježbanje se većinom odvija na nepovezanim rečenicama, no na nekoliko mjesta javljaju se i tekstovi. Jezična poduka za svrhu ima razvijanje duhovnih sposobnosti te je često povezana s moralnim odgojem i vjerskom tematikom, što je vidljivo iz primjera navedenih u prethodnim poglavljima.

Mnoge karakteristike ovoga udžbenika upućuju na to da je Klaiću kao model za njegovo sastavljanje poslužila *Praktična slovnica* iz 1855. godine. Sličnost je vidljiva već pri samoj usporedbi trodijelne strukture lekcija: prezentacija, kognitivizacija i faza primjene. Prisutne su podudarnosti i na sadržajnoj razini koje se ogledaju u sličnoj tematici rečenica koje se donose kao primjeri, s razlikom da je *Praktična slovnica* nešto bogatija što se tiče tekstnih vrsta. Dok ona sadrži i posebna poglavlja ponavljanja, Klaićev udžbenik ih nema, ali unutar pojedinih lekcija donosi tabelarne prikaze i sistematizaciju koji zapravo funkcioniraju kao ponavljanje gradiva. Ciljni jezik ovih dvaju udžbenika različit je, no nastavni ciljevi uglavnom se podudaraju. *Praktisch-theoretischer Lehrgang der kroatischen Sprache* nudi kvalitetan opis hrvatskoga jezika, a puno prostora posvećeno je primjerima i vježbama prevođenja. Kao i u *Praktičnoj slovnici*, i u Klaićevu udžbeniku materinski jezik učenika, dakle njemački, ima značajnu ulogu. Vjerojatno je riječ o Beckerovu utjecaju pa se Klaić ovdje drži pravila da učenici najprije trebaju znati opisivati gramatiku vlastitoga, materinskoga jezika kako bi ta znanja onda mogli koristiti za učenje daljnjih stranih jezika. Tako se pravila, upute i objašnjenja koja se odnose na hrvatski jezik uvijek gledaju s aspekta materinskoga jezika učenika. To se prvenstveno očituje u traženju ekvivalenata, odnosno u uspoređivanju struktura u oba jezika (npr. za glagolski vid, član, zbirne imenice, poredak riječi, dual, određeni i neodređeni oblik pridjeva koji se objašnjava preko njemačkog određenog i neodređenog člana i slično). Važnu ulogu ima prijevodna metoda pa se vježbe redovito sastoje od prevođenja na ciljni jezik.

Udžbenik obiluje primjerima za vježbanje, što i ne čudi kada se u obzir uzme Klaićev predgovor u kojem on sam donosi kratko tumačenje svoga udžbenika ističući važnost genetske i prirodne metode prema kojoj učenici strani jezik trebaju učiti na isti način kao što uče i svoj materinski jezik. Primjerima želi potkrijepiti svoju tvrdnju da mu je od suhoparnoga objašnjavanja teorije i pravila puno važnija živa jezična materija te intuitivno učenje jezika.

Unatoč tome, na nekim mjestima u udžbeniku može se primijetiti dosta metajezičnih opisa koji nisu neophodni za učenje stranoga jezika.

No za razliku od *Praktične slovnice*, koja je najprije iscrpno objašnjavala gramatičke kategorije na temelju materinskoga jezika učenika s ciljem razvijanja kognitivnih sposobnosti učenika te s krajnjom svrhom da kajkavce pouči štokavskom, ovaj udžbenik namijenjen odraslima nema takvu namjenu. Naime, on posreduje isključivo strani jezik te upravo od njega i polazi.

3.4. Slovnica němačkoga jezika za pèrvi razred nižjih realkah s ilirskim nastavnim jezikom (1856)

3.4.1. O autoru i knjizi

Ovaj udžbenik izdan je u Beču 1856. godine „troškom c. k. prodavnice školskih knjigah“ knjižare Lavoslava Hartmana, a autor mu je Franjo Klaić koji je radio i kao nastavnik na realnoj školi u Varaždinu. Knjiga je podijeljena na dva dijela (odsjeka), od kojih se prvi dijeli na dva manja dijela i obrađuje jednostavnu neproširenu rečenicu. Drugi dio podijeljen je na šest manjih dijelova u kojima se obrađuju jednostavne proširene rečenice, a u zadnja dva dijela ovoga odsjeka tematiziraju se i složene rečenice te načini njihova skraćivanja. Opseg ovoga Klaićeva udžbenika iznosi 119 stranica te na kraju sadrži i kazalo. Udžbenik sadrži materijal za gramatičku i semantičku analizu jezika.

U njegovoj koncepciji može se primijetiti sličnost s *Praktičnom slovnicom* iz 1855. godine. Naime, dijelovi su naslovljeni prema tipu rečenice u kojem se obrađuju pojedine jezične pojave (jednostavna neproširena, jednostavna proširena i složena rečenica). Polazi se od materinskoga jezika, a prisutne su i tipične vježbe za nastavu materinskoga jezika (npr. izmišljanje atributa ili dopuna uz pojedine glagole).

Kao što je vidljivo iz naslova, udžbenik je namijenjen učenicima prvoga razreda realki. Naime, nakon osnovne škole učenici su mogli pohađati gimnaziju ili realnu školu. Realne škole razvile su se nadograđivanjem pučkih škola za potrebe trgovine, manufakture i gospodarstva. Za razliku od latinskih škola i gimnazija koje su bile usmjerene prvenstveno na jezično-intelektualni razvoj, realne su škole povezane sa sve razvijenijom industrijom zbog potrebe za određenim realnim znanjima. Stoga su omogućavale razvijanje praktičnih sposobnosti i stvaralačkih potencijala te profesionalno upotrebiva znanja i vještine. Prema *Ustrojnom nacrtu* za gimnazije i realne škole na temelju kojega su se i razvile, realke se

smatraju školama budućnosti. Kako bi građanstvu mogle pružiti izobrazbu usporedivu gimnazijskoj, bile su organizirane što sličnije gimnazijama, a dijelile su se na više i niže realke (usp. Häusler 1995: 107/108). Dok se u višim realkama predavalo znanstvenijim načinom i čiji je obujam gradiva bio usporediv s onim u višoj gimnaziji, niže realke orijentirale su se na praktična znanja i vještine za trgovačka i obrtnička zanimanja, a teorijski predmeti predavali su se na popularniji način. Razlika u odnosu na gimnazije bila je u tome što se u gimnazijama općeobrazovna svrha s ciljem razvijanja intelektualnih sposobnosti učenika postizala na temelju klasičnih jezika i klasične književnosti, a u realkama se taj cilj ostvarivao na temelju moderne književnosti, i to putem ne samo nastave na materinskome jeziku, nego i nastave živih stranih jezika s njihovim književnostima. Dakle, drugi živi jezik bio je obavezan predmet, dok u gimnaziji to nije bio slučaj (*ibid.*: 109). Nastava njemačkoga nadovezivala se na temelje stečene u višim razredima osnovne škole, a njemački se do realne škole učio dvije i pol godine po programu *Njemačke početnice* i *Praktične slovnice* (*ibid.*: 116). Ovaj Klaićev udžbenik izlazi 1856. godine, nakon proklamacije jednakosti nastavnih ciljeva i usporedivosti metode rada u hrvatskom i njemačkom. Temelji se na različitostima i paralelnostima u hrvatskim i njemačkim jezičnim strukturama, a konačni mu je cilj da učenici budu sposobni pisati na višoj razini. Ovdje nastava živoga stranog jezika preuzima ulogu koju je u gimnazijama imala nastava klasičnih jezika, latinskoga i grčkoga, a to je razvijanje intelektualnih i kognitivnih sposobnosti učenika.

3.4.2. Gramatička progresija

Za razliku od prethodna dva analizirana udžbenika, u kojima se jasno vidjela shematska struktura lekcije (primjer – pravilo – primjer), u ovome udžbeniku podjela na nekim mjestima nije dosljedna. Tako neke od lekcija primjerice ne sadrže zaseban podnaslov *primjeri* ili *zadaci*. U većini lekcija najprije slijedi teorijski dio s objašnjenjima i stručnim gramatičkim terminima, potom se donose primjeri, a na kraju zadaci, odnosno zadaci za vježbanje gradiva. Međutim, i tu se može vidjeti nedosljednost jer neke lekcije pri kraju udžbenika ne započinju teorijom, nego primjerima, pri čemu se nekada navode prvo hrvatski, a nekada njemački primjeri.

Prva lekcija udžbenika sadrži samu teoriju i govori o pojmu jezika i slovnice, tj. gramatike. Tu se spominju i pojmovi poput misli, govora i pisma, a jezik se tumači kao dar koji je Bog udijelio razumnim stvorovima. Rečenica se definira kao „izraz činjenja ili trpjenja, ili svojstva jedne stvari ili osobe“, a u sklopu toga odmah se obrađuje i pasiv: *der*

Schüler wird gelobt – učenik se hvali / učenika hvale (2). Potom se govori o glavnim rečeničnim dijelovima, subjektu i predikatu te o fleksiji.

U drugom dijelu ovoga odsjeka autor prelazi na jednostavne neproširene rečenice. Najprije navodi četiri oblika jednostavnih rečenica koja bi se danas poistovjetila s podjelom rečenica po priopćajnoj svrsi, a ovdje nose nazive pripovjedna, upitna, željna i zapovjedna rečenica. Za svaku od navedenih rečenica odmah navodi i primjere: pripovjedna: *Das Kind ist gehorsam. – Dēte je poslušno.*; upitna: *Ist das Kind gehorsam? – Je li dēte poslušno?*; željna: *Wäre doch das Kind gehorsam! – Da bi dēte poslušno bilo!*; zapovjedna: *Kind, sei gehorsam! – Dēte, budi poslušno!* (5/6).

Potom govori o redoslijedu riječi te obrađuje i nešto što se u prethodna dva udžbenika ne tematizira – rečenični naglasak (6). Tako navodi da je pogovor (predikat) glavni dio, odnosno glavni pojam (*Hauptbegriff*), dok je podmet (subjekt) odnosni pojam (*Beziehungsbegriff*). Glavni pojam, dakle predikat, mora se glasnije izgovoriti te on nosi i glavni naglasak u rečenici, za razliku od subjekta koji ima podčinjeni ili podredni naglasak. Još se ističe da, i kada se redoslijed riječi u rečenici promijeni, naglasak svejedno ostaje isti pa tako predikat uvijek ostaje glavnim pojmom i nosi glavni naglasak. Time se objašnjava činjenica da se subjekt često može i potpuno izostaviti pa se rečenica tada sastoji samo od jedne riječi. To je potkrijepljeno na primjeru zapovjednih rečenica: *Gehe!* umjesto *Gehe du!* – *Hodi!* (8).

Zatim se obrađuju „glavne strane govora“: imenice, glagoli i pridjevi, a potom podjela riječi na pojmovne i oblične. Tu autor spominje i sponu ili kopulu koju najprije označava kao dio predikata, a sada je definira kao riječ koja veže predikat sa subjektom.

U naredne tri lekcije detaljnije se analiziraju imenice, zatim glagoli te naposljetku pridjevi. U obradi imenica najprije je navedena podjela stvari na životne i bezživotne, predmetne (sbičajne) te pomišljene ili umom vidljive. Posljednja skupina zapravo se odnosi na apstraktne imenice, a neki su od primjera *ljubav*, *čitanje* i *ljepota* (11). Osim toga autor ovdje donosi i podjelu samih imenica na općenita (*riba – Fisch*), vlastita (*Zagreb – Agram*), stvarna (*zlato – Gold*) te skupna imena (*puk – Volk*), što bi odgovaralo zbirnim imenicama (11/12).

U lekciji o glagolima paralelno se navode njemačke i hrvatske rečenice; neke od njih su bez dopune, a u nekima se nalaze dopune u različitim padežima: akuzativu, genitivu i dativu (13). Glagole koji zahtijevaju *dopunjenja* autor naziva směřajućim glagoljima (*bezügliche Zeitwörter*), a one koji ne zahtijevaju nikakvu dopunu nesměrajućima (*unbezügliche Zeitwörter*), npr. *plakati – weinen*. Směřajuće glagole još dodatno dijeli na prelazeće (*übergehende*), neprelazeće (*unübergehende*) i povratne (*rückbezügliche*) uz koje se ističe

razlika između njemačkoga (gdje se koristi akuzativ osobnih zamjenica) i hrvatskoga u kojemu se za sva lica koristi zamjenica *se*: *radujem se – ich freue mich, raduješ se – du freust dich* (14). Još jedna od pojava koje se uspoređuju u hrvatskom i njemačkom glagoli su koji se u njemačkom koriste sa zamjenicom *es*, a u hrvatskom se izriču 3. licem samoga glagola: *daždi – es regnet* (15). Ovakve glagole naziva neosobnima (*unpersönliche Zeitwörter*). Nakon ovih podjela donose se još dvije rečenice u aktivu i pasivu: *das Kind liebt die Eltern / dēte ljubi roditelje* i *die Eltern werden von dem Kinde geliebt / roditelji su od dēteta ljubljani*. Zatim dolazi i teorijski dio o aktivnim i pasivnim rečenicama te se govori o pasivu u hrvatskome, a potom i o transformacijama rečenica iz aktiva u pasiv te obratno (15).

U lekciji o pridjevima autor donosi poduži teorijski dio u kojemu objašnjava što se sve pridjevima može izricati te navodi sljedeću podjelu pridjeva: izrečni – *ausgesagte*, pridjevni – *beigefügte*, nesmērajući – *unbezügliche* i smērajući – *bezügliche* (21). Ovdje se u vježbama traži i transformacija pridjeva u imenicu: *das ähnliche Bild – die Ähnlichkeit des Bildes* (22). Osim toga donosi i jednu kontrastivnu primjedbu. Navodi da se hrvatski pridjevi kojima se označava čije je što (*bratova kuća je nova*) u njemačkom prevode imenicom u genitivu: *das Haus des Bruders ist neu* (21).

Iduća lekcija obrađuje plural imenica i nosi naslov *O broju podmeta*. Autor u njoj donosi i deklinaciju imenica navodeći najprije pet skupina nastavaka u tvorbi množine. Potom iz tih skupina izvodi deklinaciju za jedninu po jakom i slabom obličju te kao posebnu grupu navodi „samostavnike nepravilnoga oblića“ (28). Nakon toga prikazuje i deklinaciju pridjeva s izdvojenim nastavcima za jako i slabo obličje.

U sljedećoj lekciji tematizira se razlikovanje po licima: pērva ili govoreća osoba, druga ili kojoj se govori te treća ili o kojoj se govori (35).

Iduće lekcije donose detaljniju obradu glagola. Najprije se navode tri glavna ili nesmērajuća vremena (prezent, perfekt i futur prvi), a potom i smērajuća vremena (preterit, pluskvamperfekt i futur drugi). Osim toga navedeni su i pomoćni glagoli *haben*, *sein* i *werden* koje autor ovdje naziva pomoćne reči vremena / *Hilfswörter der Zeit* (36). Tri su glagolska načina koja se ovdje spominju stalni (sbiļjni), mogući i potrebni. U sklopu toga navode se i modalni glagoli te glagol *lassen* koje autor naziva pomoćnim riječima načina izrečjenja / *Hilfswörter der Aussageweise* (38). Tu se također spominje i negacija pomoću obličnih riječi *nicht* i *kein*.

U podužoj lekciji naslova *Odnosēnja načina izrečjenja* autor najprije navodi primjere rečenica za indikativ, konjunktiv I, konjunktiv II (koji odgovara hrvatskom kondicionalu) te imperativ. Potom donosi nastavke za njemački infinitiv: *en*, *eln* i *ern* te po jedan primjer za

svaki od njih: *lieben*, *spötteln* i *klettern* (41). Ističe i particip koji je trovrstan navodeći primjere participa za sadašnjost (*lobend*, *klagend*), prošlost (*gesungen*, *geredet*) te čak i za budućnost. Njega imaju samo směřajući, točnije prijelazni glagoli i uvijek dolaze uz riječcu *zu*: *der Wein ist nicht zu trinken*, *der hochzuverehrende Greis* (41). Navedene su i tri vrste konjugacije njemačkih glagola: jaka, slaba i nepravilna (42).

Glagoli *haben*, *sein* i *werden* u govoru se mogu rabiti dvojako, ovisno o njihovu značenju. U prvom slučaju oni imaju puno vlastito značenje i nazivaju se znatnim glagoljima / *inhaltvolle Zeitwörter*: *wir haben Geld* – imamo novacah; *wir sind Menschen* – mi smo ljudi; *wir werden täglich älter* – svaki dan bivamo stariji. U drugom slučaju koriste se kao pomoćni glagoli jer samo služe za sprežanje glagola, a nemaju vlastito značenje. Takvi glagoli nazivaju se neznatnim oblicima / *inhaltslose Formen*: *wir haben gespielt* – igrali smo se; *wir sind ausgegangen* – izlazili smo; *wir werden kommen* – ćemo doći (56).

U nastavku lekcije o glagolima autor donosi pregled jakih glagola koje razvrstava u osam skupina navodeći primjere, ispod kojih navodi i imenice izvedene od tih glagola, npr. od *backen der Bäcker* i *das Gebäcke* (62). Dalje govori o svršenim i nesvršenim glagolima u hrvatskom (minući i trajući glagolji) od kojih se nesvršeni mogu podijeliti na nastavljajuće ili neprekidno trajuće: *pisati* – *pišem* / *schreiben* te opetujuće: *zaplitati* – *zaplitjem* / *öfters verflechten* (64). Potom slijede primjeri konjugacije hrvatskih glagola. Prikazani su na glagolu *pitati* i njegovu vidskom parnjaku *izpitati* kroz različita glagolska vremena i načine.

Posljednja pojava koja se tematizira unutar ove lekcije jest izricanje veznog, pogodbenog i želećeg načina u hrvatskom: „Veznog, pogodbenog (uvětnog) i želećeg načina u pravom smislu ilirski glagolji neimaju. Stavci dobivaju ovi ili oni oblik time, ako se pokaznom načinu: *da*, *ako*, *o da*, *kad*, *kada* i *bi* dodade“ (67). Dalje se navodi što u rečenici sve može biti subjekt, a što predikat, pri čemu se navode prvo primjeri hrvatskih rečenica.

U posljednjoj lekciji prvoga odsjeka (*Razlaganje prostog stavka*) prikazana je analiza jednostavne rečenice. Ona se sastoji od dva koraka: najprije se treba reći što je u rečenici subjekt, a što predikat (izrečica i izrečeno), a potom se za svaku pojedinu riječ treba navesti kojoj vrsti riječi pripada. Prvo se provodi analiza hrvatskih, a nakon toga i njemačkih rečenica (70).

Drugi odsjek udžbenika započinje uvodom o jednostavnoj proširenoj rečenici. Navodi se prvo primjer jednostavne neproširene rečenice (*Der Hund bellt* – *Pas laje*) koja se onda proširuje atributom: *Der wachsame Hund bellt* – *Bděljivi pas laje* i priložnom oznakom: *Der wachsame Hund bellt laut* – *Bděljivi pas laje glasno (jako)* (72).

Prvi dio drugoga odsjeka donosi nekoliko lekcija koje govore o pobližem označavanju subjekta. Tako se navodi označavanje složenom imenicom: *die Wälder sind immer grün / šume su uvijek zelene – die Tannenwälder sind immer grün / jelove šume su uvijek zelene* (74), pridjevom: *der Pfau ist ein schöner Vogel / paun je lijeba ptica* (76), imenicom u genitivu: *kratkoća je poznata / die Kürze ist bekannt – kratkoća života je poznata / die Kürze des Lebens ist bekannt* (77), prijedložnim atributom: *vèrt je ugodan / ein Garten ist angenehm – vèrt nuz kuću je ugodan / der Garten neben dem Haus ist angenehm* (80), infinitivom sa zu: *die Gewohnheit schadet – die Gewohnheit zu lügen schadet* (81), posvojnomo zamjenicom: *knjiga je nova / das Buch ist neu – moja knjiga je nova / mein Buch ist neu* (83), pokaznom zamjenicom: *kuća je prodana / das Haus ist verkauft – ona je kuća prodana / jenes Haus ist verkauft* (84), brojem: *sedam danah čini jedan tjedan / sieben Tage sind eine Woche* (85) i naposljetku nedovršenom rečenicom koju autor naziva pristavak ili *Beisatz*¹⁵: *mladost, najljepša doba našega života, prelazi naglo – die Jugend, die schönste Zeit unseres Lebens, geht schnell vorüber* (87).

Drugi dio govori o pobližem označavanju predikata različitim dopunama kao što su imenice u genitivu, dativu, akuzativu i nominativu. U uvodnim primjerima donose se primjeri ne samo za rekciju glagola, nego i za rekciju pridjeva, npr. za genitiv: *děte se sětja primitih dobročinstvah – das Kind erinnert sich der empfangenen Wohltaten; on je tvoje zaštite dostojan – er ist deines Schutzes würdig* (88) i dativ: *kći je materi slična – die Tochter ist der Mutter ähnlich; sin pomaže otcu – der Sohn hilft dem Vater* (89), a u sklopu dopuna u akuzativu navode se i prijedložni objekti, i to ne samo u akuzativu: *die Mädchen reden von den Kleidern – děvojčice govore o opravah* (92). Uz dopune u nominativu navodi se da se imenica u nominativu u hrvatskom najčešće zamjenjuje imenicom u instrumentalu: *Moja se sestra zove Vladoila (Vladoilom) – Meine Schwester heißt Regine* (93). Ovdje se obrađuju i primjeri rečenica s *als* i *wie* uz dopune u nominativu. Prisutni su i primjeri rečenica kod kojih se predikat proširuje dvjema dopunama – u akuzativu i genitivu: *eine Erbschaft entledigte den Armen der Sorgen* (94) te u dativu i akuzativu: *Bog opraštja grěšnikom grēhe – Gott verzeiht den Sündern die Sünden* (95).

U trećem dijelu drugoga odsjeka govori se o označavanju okolnosti, odnosno o proširivanju predikata različitim priložnim oznakama. Najprije se donosi pregled tih priložnih oznaka te se navodi kojim se vrstama riječi one mogu izražavati (96). U sljedećim lekcijama pojedinačno se obrađuju određene vrste priložnih oznaka: mjesta, vremena, načina i razloga.

¹⁵ Za takve rečenice autor poslije (str. 118) donosi termin dodatak (*Apposition*).

Priložne oznake vremena i razloga obrađene su nešto detaljnije jer uz priložne oznake vremena autor navodi značenje pojedinih prijedloga te uz koje padeže dolaze, a za priložne oznake razloga navodi nekoliko podvrsta pa tako tu uvrštava priložne oznake uzroka (*peć se sja od vrućine – der Ofen glüht vor Hitze*), gibućeg razloga (*Kajin je ubio svoga brata Abela iz zavisti – Kain hat seinen Bruder Abel aus Neid erschlagen*), razloga poznanja (*račun je polag namire izplatjen – die Rechnung ist laut Quittung bezahlt*) i udaljenoga razloga, odnosno svërhe (*otac se brini za svoju dëcu – der Vater sorgt für seine Kinder*) (104/105). Kao opasku uz priložne oznake razloga ističe razliku u rekciiji između hrvatskog i njemačkog navodeći rečenicu u kojoj se njemačka priložna oznaka s prijedlogom *durch* u hrvatskom izražava imenicom u instrumentalu: *durch Schmeichelei wird die Jugend verdorben – laskanjem se mladež kviri* (107).

Četvrti dio tematizira poredak riječi u proširenim rečenicama, najprije kada se radi o proširivanju atributom, a potom i priložnim oznakama. Nakon toga slijedi analiza proširene rečenice na isti način kao što je to bio slučaj s jednostavnom neproširenom rečenicom.

U sljedećoj cjelini obrađuju se složene rečenice (sastavljeni stavci). Za glavnu i zavisnu rečenicu autor koristi termine glavni i pobočni stavak te navodi načine nastanka složenih rečenica. Potom u sljedećoj lekciji govori i o nezavisno složenim rečenicama i nabroja tri vrste veznika koji se pojavljuju u takvim rečeničnim vezama ističući pri tome kako veznici koji povezuju zavisnu rečenicu s glavnom „nespadaju u nikakovu od ovih trih vërstah“ (116).

Šesti dio odsjeka i ujedno zadnji dio ovoga udžbenika govori o stegnutim stavcima (*zusammengezogene Sätze*). Osim skraćivanja nezavisno složenih rečenica veznikom *und* navode se i načini skraćivanja zavisno složenih rečenica (118/119). Jedan je od njih pretvaranje glagola u infinitiv s riječcom *zu*: *es ist ein großer Segen, wenn man gute Ältern hat – es ist ein großer Segen, gute Ältern zu haben*. Idući je način ispuštanje veznika u pogodbenim rečenicama: *wann die Zeit kommt, dann kommt auch Rath – kommt Zeit, kommt Rath*. Rečenicu je moguće skratiti i pretvaranjem zavisne rečenice u apoziciju (dodatak): *Philipp, welcher König von Mazedonien war – Philipp, König von Mazedonien*. Posljednji način pokraćivanja jest preoblikovanjem zavisne rečenice u participijalnu grupu: *Alexander der Große, welcher von den tüchtigsten Lehrern gebildet war, übertraf die meisten Männer seiner Zeit – Alexander der Große, von den tüchtigsten Lehrern gebildet, übertraf die meisten Männer seiner Zeit*.

3.4.3. Vokabular i semantički sadržaj primjera

U ovome se udžbeniku, za razliku od udžbenika *Praktisch-theoretischer Lehrgang der kroatischen Sprache* te *Praktične slovnice* iz 1855., novi leksički materijal ne donosi u obliku hrvatsko-njemačkih leksičkih jednadžbi prije svake pojedine lekcije. Sam vokabular vezan je uz svakodnevni život, poljoprivredne poslove, međuljudske odnose i religiju.

U primjerima za vježbanje često su prisutni nazivi životinja, zanimanja (*sluga, učitelj, stražar, vojnik*), osobna imena (*Franjo – Franz*), povijesne ličnosti (*Kant, Jelačić, Demosthenes, Radetzki, Franz Josef*), imena zemalja (*Hèrvatska – Kroazien*), rijeka (*Drava – Drau*) i gradova (*Zagreb – Agram*).

Rečenice su uvijek u službi uvježbavanja strukture koja se u određenoj lekciji pojavljuje. Tako se primjerice obrađuju glagoli koji mogu imati i slabo i jako obličje, ovisno o njihovom značenju: *Der Vater schaffte (dělase) heute den ganzen Tag; Gott schuf (stvori) die Welt aus nichts*. U primjerima su česte rečenice vjerske poduke: *Dobrostivi Bog izkazuje nezahvalnim ljudem nebrojena dobročinstva – Der gütige Gott erzeugt den undankbaren Menschen unzählige Wohlthaten* (76); *Gott verzeiht dem Sünder* (90); *Kèrstjanin podnaša sve nesgode uztèrpljivo, Boga treba ljubiti iz sve duše svoje* (104). Osim toga prisutne su rečenice koje opisuju neke povijesne sadržaje: *Ostindien ist von Vasko de Gama entdeckt worden* (17); *Die Römer zerstörten Korinth* (92) ili u sebi nose neke moralne pouke: *Geben ist seliger als Nehmen* (41); *Die Sünden werden dem verziehen, der sie bereut; Uči se marljivo, da se ne bi kasnije kajao* (113).

Velik broj primjera odnosi se na mudre izreke ili poslovice. Slijedi nekoliko primjera: *Tko pod drugim jamu kopa, sam lahko u nju vpadne – Wer unter einem Andern eine Grube gräbt, fällt leicht selbst hinein* (68); *Umiljato janje dvě majke sisa* (76); *Ruka pere ruku* (91); *Wie du gesäet hast, so wirst du auch ärnten* (113); *Lěpi govor nalik je srebru, ali mučati znati u pravo doba, to je samo suho zlato* (114); *Höfliche Worte vermögen viel und kosten wenig* (117).

I u ovom udžbeniku primjeri se sastoje uglavnom od semantički nepovezanih rečenica. Na 34. stranici nalazi se nekoliko rečenica za koje bi se moglo reći da su semantički povezane jedna s drugom (o surovim narodima). Jedini pravi potpuni tekst u udžbeniku jest kraća pripovijetka *Der lernbegierige Theodor* (63).

Od triju analiziranih udžbenika ovaj sadrži najraznolikije vježbe. Mnoge od njih tipične su za nastavu materinskoga jezika, kao primjerice vježba za razumijevanje modalnosti (*Aussageweise*) i vježbanje upotrebe modalnih glagola. U njoj se za navedene pojmove (npr.

lčnik, ptica, žedni, ura) treba reći *što činiti mogu, što činiti smiju, što činiti hoće, što činiti moraju i što činiti imaju* (39). Zastupljeni su i prijevodi s hrvatskoga na njemački kao i s njemačkoga na hrvatski. Od ostalih vježbi u rečenicama primjerice treba razlučiti subjekt od predikata, transformirati izjavne rečenice u upitne, željne i zapovjedne, umetnuti interpunkcijske znakove u rečenice, razdvojiti u zasebne stupce oblične riječi od pojmovnih, transformirati rečenice iz jednine u množinu te iz aktiva u pasiv i obrnuto, odvojiti glavne rečenice od zavisnih, prebaciti rečenice u sadašnjem vremenu u prošlo i buduće te u imperativ, prepoznati koji se način izriče ponuđenim rečenicama i što se izražava ponuđenim pridjevima, skratiti složene rečenice, napisati od kojih su surečenica nastale skraćene rečenice.

Osim ovih prisutne su i nešto zahtjevnije vježbe za koje je potrebno dobro poznavanje vokabulara. Često se prije rješavanja ponudi i jedan primjer koji upućuje na to kako bi se zadatak trebao riješiti. Tako se u nekim vježbama traži navođenje antonima: „Napišite nuz sljedeće glagolje po jednu protuznačajnu reč. N. p. *offenbaren – verschweigen*“ (18). U jednoj vježbi potrebno je osmisliti dvanaest rečenica u kojima je subjekt поближе određen posvojnomo ili pokaznom zamjenicom ili pak brojem. Još su neki od tipova vježbi stavljanje imenice u određeni padež, osmišljavanje dopune uz imenicu još jednom imenicom u genitivu od koje onda treba napraviti jednostavnu proširenu rečenicu, proširivanje rečenica tako da im se doda po jedna imenica s prijedlogom, nadopunjavanje rečenica time da se imenica proširi infinitivom.

Mnogi su zadaci veoma kreativni, a u nekima od njih vježba se i tvorba riječi pa se tako u jednom zadatku traži transformacija pridjeva u imenicu, a u drugom odgovori na pitanja pri čemu treba napraviti složenicu: *was für ein Stern wird zuerst am Abendhimmel gesehen?* (76). Osim toga od skupine ponuđenih pridjeva potrebno je napraviti rečenicu, pri čemu se pridjev proširuje dopunom u genitivu ili dativu. Također se traži prijevod hrvatskih pridjeva na njemački od kojih se onda treba napraviti rečenica tako da se dani pridjev jednom iskoristi kao atribut, a drugi put kao predikat. Jedna od vježbi sadrži rečenice s praznim mjestima koje treba nadopuniti imenicom u genitivu: *der Stich – schmerzt* (79). Ista vježba odnosi se i na dopunjavanje apozicija te imenica u dativu, s tom razlikom što su u njoj ispod vježbe ponuđene imenice koje se trebaju staviti u dativ.

Jedna skupina vježbi, u kojoj se od učenika traži puno kreativnosti te zaista visok stupanj poznavanja vokabulara, zacijelo se nalazi u lekciji o pridjevima. Ona sadrži puno zadataka u kojima su navedene imenice (npr. *Anton, Raupe, Baum, Wetter*) za koje se treba reći *što jesu, šta će biti, kakve jesu, kakve će biti, šta čine i šta se šnjima čini* (23). U ovom

tipu vježbi vidljiv je utjecaj Beckera i Wursta koji rečenice za jezične vježbe grade po sličnim logičkim shemama. Prisutan je i jedan zadatak u kojemu se traži suprotan postupak. U njemu se postavlja pitanje *što je sve*, nakon čega je zadana skupina raznih pridjeva: „N. p. Veliko je selo, dèrvo, kuća, slon, i. t. d.“ (23).

3.4.4. Didaktičko-metodički opis

Prema programu za njemački jezik u prvom razredu realki „pristupa se k tumačenju promjenljivih čestih govora“, s obzirom na to da su učenici već naučili čitati i pisati bez pogreške. Za drugi je razred bilo predviđeno „nastavljanje promjenljivih, zatim tumačenje nesklonjivih stranah govora uz čitanje pojedinih sastavakah iz čitanke i pismeno vježbanje“ (Häusler 1995: 129). Međutim, sadržaji iz gore navedene progresije ne odgovaraju tom programu. Valja imati na umu da su učenici, koji su pohađali realke, njemački jezik učili već barem dvije i pol godine tijekom kojih su obradili gradivo *Praktične slovnice* iz 1855. Ona je bila namijenjena učenicima trećega i četvrtoga razreda i sadržavala je praktički cijelu temeljnu gramatiku njemačkoga jezika pa u ovom udžbeniku za realke za učenike nema puno novoga s čime u ranijim razredima nisu već bili upoznati. Radi se dakle o ponavljanju, uvježbavanju i učvršćivanju obrađenih struktura te vježbanju primjene. Međutim, neobičnost gore navedene progresije leži u činjenici da ona zapravo ne podučava u prvom redu njemački jezik, nego objašnjava gramatičke kategorije i pojmove. Stoga nastava njemačkoga kao stranoga jezika u ovom udžbeniku potiče razvijanje općenite sposobnosti mišljenja.

Knjiga je koncipirana u skladu s postavkama njemačkoga gramatičara i liječnika Karla Ferdinanda Beckera, na kojega se Klaić izriječno i poziva. Osim što se bavio liječničkim poslom, Becker je bio posvećen i odgoju ne samo svoje osmero djece, nego i odgajanju djece obiteljskih prijatelja. Godine 1823. u svojoj je kući uredio internat kako bi se u potpunosti mogao posvetiti svojoj pedagoškoj misiji¹⁶. On govori o jedinstvu jezika i mišljenja, pri čemu jezik shvaća kao živi, izrasli organizam, čije dijelove treba shvatiti njihovim funkcijama u odnosu na cjelinu. Gramatička struktura jezika stoga odgovara zakonitostima mišljenja pa shvaćanje funkcioniranja tih dijelova i gramatika koja polazi od općenitih zakonitosti ljudskoga mišljenja uvelike doprinose razvijanju intelektualnih sposobnosti učenika (Häusler 1995: 122). Iz analize ovoga udžbenika vidljivo je da Klaić preuzima Beckerovu ideju o jeziku kao materijaliziranom mišljenju koje ima univerzalnu, logičku strukturu. To znači da

---

¹⁶ Podaci preuzeti sa stranice [https://de.wikipedia.org/wiki/Karl_Ferdinand_Becker_\(Sprachforscher\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Karl_Ferdinand_Becker_(Sprachforscher)), pregled: 6. 9. 2018.

je potrebno prvo razumjeti logičke odnose izražene gramatičkim kategorijama, kako bi se naučilo misliti. Učenici to najprije uče na svom materinskom jeziku, a poslije primjenjuju pri učenju daljnjih jezika, što Becker smatra prirodnim putem učenja stranoga jezika. U udžbeniku se polazi od rečenice, a lekcije su označene kao paragrafi i ima ih sveukupno 45.

Puno prostora u udžbeniku posvećeno je, kao što je već navedeno, upravo objašnjavanju gramatičkih kategorija, odnosno stručnih lingvističkih termina za opis jezika. To je vidljivo već u prvoj lekciji u kojoj autor donosi dosta definicija i podjela koje su irelevantne za učenje stranoga jezika. Tako primjerice navodi definiciju slovnice, misli i jezika: „Jezik je dar, koga je svemogući Bog samo razumnim stvorom, dakle ljudem udělilo, sředstvom kojega su u stanju, svoje misli rěčmi izraziti“ (1). Autor dalje jezike dijeli na žive i měrtve (*lebende und todte*) te inostrane i materinske (*fremde und Muttersprache*). Slično je i u lekciji *Obširnije promatranje pridavnika* koja sadrži iscrpan teorijski dio o pridjevima. Tu je, između ostaloga, istaknuto što sve *slovnički pridavnik* može izražavati: potrebito ili bitno obilježje; slučajno, nebitno ili izvanbitno obilježje; kakvoću; izčes¹⁷; obilježje města; obilježje vremena; posědovanje; činjenje; těrpjenje te broj i redoslěd (19/20).

Teorijski dio uvijek je potkrijepljen i primjerima, međutim, kao što je već istaknuto, struktura paragrafa nije uvijek ista. Tako neke lekcije ne započinju teorijom, nego primjerima, a onda tek nakon njih dolaze objašnjenja te potom zadaci i vježbe.

Udžbenik sadrži i mnogo kontrastivnih opaski u kojima autor uspoređuje pojedine strukture iz njemačkoga sa strukturama iz hrvatskoga jezika.

Jedan je od primjera za to njemačka rečenica *Es donnert* koja se sastoji od subjekta i predikata, za razliku od hrvatske *Gèrmi* u kojoj je subjekt izostavljen jer je sadržan u samom glagolu, odnosno predikatu (13). Dalje se uspoređuje upotreba posvojnih zamjenica u akuzativu u njemačkom s upotrebom hrvatske povratno-posvojne zamjenice *svoj* (14). Navode se i načini izricanja pasiva u hrvatskom (15) te posvojni pridjevi u hrvatskom (*bratova kuća je nova*) koji se u njemačkom izriču imenicom u genitivu: *das Haus des Bruders ist neu* (21).

Ostale su pojave, između kojih povlači paralelu u oba jezika, primjerice vrste njemačkih i hrvatskih deklinacija imenica te pridjeva. Uz pridjeve navodi i još jedno razlikovanje kada je riječ o *izrečnim pridavnicima*, odnosno kada je pridjev u službi predikata. Naime, dok su u njemačkom takvi pridjevi nepromjenjivi, u hrvatskom se oni razlikuju po spolu: *marljiv* / *marljiva* / *marljivo* (30).

---

¹⁷ Naveden je još i naziv *tvor* (*Stoff*).

Autor govori i o podjeli hrvatskih glagola na svršene i nesvršene, odnosno minuće i trajuće (64). Za minuće navodi da se ne mogu potpuno izraziti njemačkim glagolima. Nakon što su prikazani primjeri sprežanja njemačkih glagola, slijedi i tablični prikaz s hrvatskim primjerima (65). Tematizira se tvorba veznog, pogodbenog i želećeg načina u hrvatskom, što je opisano u poglavlju o gramatičkoj progresiji.

Pri obradi složenica također se navode primjeri za njemački i hrvatski jezik: *der Wind ist kalt – der Nordwind ist kalt* (74); *brodi plove hitro – parobrodi plove hitro* (75). Već spomenuti posvojni pridjevi tematiziraju se na još jednom mjestu, u lekciji koja govori o pobližem određivanju subjekta imenicom u genitivu (78). Kao ekvivalent hrvatskim posvojnim pridjevima u njemačkom već je naveden način preoblikovanja toga pridjeva u imenicu u genitivu. Druga je mogućnost prijevod složenicom: *sunčani traci ogrijavaju našu zemlju – die Sonnenstrahlen (die Strahlen der Sonne) erwärmen unsere Erde* (78).

Usporedbe su nekada smještene odmah u teorijski dio, a ponekad se donose naknadno u opaskama. Tako se primjerice jedna opaska odnosi na konstrukcije kod kojih se imenica u njemačkom proširuje infinitivom, a u hrvatskom je najčešće potrebno to izraziti dvjema rečenicama: *die Hoffnung zu gewinnen reizt zum Spiele – nada, da ćemo dobiti, podražuje nas na igru* (82). Na 88. stranici autor donosi i vrlo jasnu kontrastivnu napomenu o rekciji: „Zapamtiti valja, da glagolji i pridavnici, koji u ilirskom jeziku drugi, tretji ili koji ini padež zahtjevaju rđdko kada i u nđmaćkom jeziku isti padež zahtjevaju.“

U lekciji koja govori o proširivanju subjekta imenicom u akuzativu autor upozorava na hrvatski jezik u kojemu se treba paziti na to stoji li ispred imenice neki broj, i ako da, koji. Naime, imenica se stavlja u akuzativ ako ispred nje stoji broj *jedan*. Ako se ispred nje nalaze brojevi *dva*, *tri* ili *četiri*, tada se ona stavlja u genitiv jednine, ako se radi o broju *pet* ili višim brojevima, onda se koristi genitiv množine te imenice. Upozorava se i na to da se u hrvatskom iza glagola *biti*, *postati*, *zvati se* i *imenovati se* češće upotrebljava instrumental nego nominativ: *Isus je postao čověk / čověkom* (94).

Od ostalih pojava koje se uspoređuju u oba jezika može se još izdvojiti izricanje okolnosti vremena i razloga: njemačka konstrukcija *durch* + imenica nasuprot hrvatskoj imenici u instrumentalu.

3.4.5. Gramatička terminologija

U ovome udžbeniku nalazi se dosta termina koji se podudaraju s onima iz Klaićeva udžbenika *Praktisch-theoretischer Lehrgang der kroatischen Sprache*.

U nastavku rada slijedi pregled gramatičke terminologije. U zagradama je ponekad naveden njemački termin, a termini koji se danas upotrebljavaju, a kod Klaića ih nema, podcrtani su: stavak – rečenica; podmet ili odnosni pojam (*Beziehungsbegriff* ili *Satzgegenstand* ili *Subjekt*) – subjekt; pogovor ili izrok ili glavni pojam (*Hauptbegriff* ili *Satzaussage* ili *Prädikat*) – predikat; sastavljeni stavak (*zusammengesetzter Satz*) – složena rečenica; uda stavačna – rečnični dijelovi; pregibanje (*Biegung*) – fleksija; pikanj – točka; znak pitanja – upitnik; uzklik – usključnik; samostavnici (*Hauptwörter*) – imenice; predmetni ili sbiljni samostavnici – stvarne ili konkretne imenice; pomišljeni ili umom vidljivi samostavnici – apstraktne ili nestvarne ili mislene imenice; obćenita imena (*Gattungsnamen*) – opće imenice; vlastita imena (*Eigennamen*) – vlastite imenice; stvarna imena (*Stoffnamen*) – gradivne imenice; skupna imena (*Sammelnamen*) – zbirne imenice; pridavnici (*Eigenschaftswörter*) – pridjevi; glagolji (*Zeitwörter*) – glagoli; prelazeći glagolji (*übergehende Zeitwörter*) – prijelazni glagoli; neprelazeći glagolji (*unübergehende Zeitwörter*) – neprijelazni glagoli; čineće obličje (*Thätigkeitsform*) – aktiv; terpeće obličje (*Leideform*) – pasiv; spolnik (*Geschlechtswort* ili *Artikel*) – član; izvestni spolnik – određeni član; neizvestni spolnik – neodređeni član; brojnici (*Zahlwörter*) – brojevi; okončanja – nastavci; jednobroj (*Einzahl*) – jednina; višebroji (*Mehrzahl*) – množina; prispodabljanje – komparacija; osobna zaimena (*persönliche Fürwörter*) – osobne zamjenice; sadanje vrijeme (*Gegenwart*) – prezent; sastavljeno prošlo ili prošasto vreme – perfekt; istodobno prošasto vreme (*gleichzeitig vergangene Zeit* ili *Mitvergangenheit*) – preterit; predprošasto vreme ili vreme davno prošlo (*Vorvergangenheit*) – pluskvamperfekt; predbuduće vreme (*Vorzukunft*) – futur drugi; pomoćne reči načina izrečenja – modalni glagoli; neopredeljeni način ili neopredeljeno obličje glagolja (*Nennform* ili *Dingform*) – infinitiv; sbiljno obličje ili kažući način (*Wirklichkeitsform*) – indikativ ili pokazni način; moguće obličje (*Möglichkeitsform*) – konjunktiv I; uvětno obličje (*Bedingungsform*) – konjunktiv II ili kondicional; zapovédno obličje (*Befehlform*) – imperativ; pričastje (*Mittelwort*) – particip; pregibanje glagoljah (*Abwandlung*) – sprezanje ili konjugacija; predmetnik – prefiks; dometak – sufiks; neznatni oblici (*inhaltslose Formen* ili *Hilfszeitwörter*) – pomoćni glagoli; glagolji minući ili savèršiteljni – svršeni glagoli; glagolji trajući ili nesavèršiteljni – nesvršeni glagoli; prisvojavajuća zaimena (*zueignende Fürwörter*) – posvojne zamjenice; čisti ili nagi ili prosti

stavak (*reiner einfacher Satz*) – jednostavna neproširena rečenica; razšireni ili zaodžveni stavci (*ausgebildete ili bekleidete Sätze*) – jednostavne proširene rečenice; zaima – zamjenica; pokazujuća zaimena (*anzeigende Fürwörter*) – pokazne zamjenice; prislovi (*Nebenwörter*) – prilozi; pridžvak – atribut; prisvojno zaima – posvojna zamjenica; glavni stavak (*Hauptsatz*) – glavna rečenica; pobočni stavci (*Nebensätze*) – zavisne rečenice; podredni stavci (*untergeordnete Sätze ili Satzgefüge*) – zavisno složene rečenice; uzporedni stavci (*beigeordnete Sätze ili Satzverbindung*) – nezavisno složene rečenice; sjedinjujući veznici (*zusammenstellende*) – sastavni veznici; protivastojeći veznici – suprotni veznici; dodatak ili pristavak (*Apposition ili Beisatz*) – apozicija; čekrnja (*Beistrich*) – zarez; zarez (*Strichpunkt*) – točka zarez.

3.4.6. Zaključak prikaza

Ovaj Klaićev udžbenik namijenjen je učenicima realki kojima je hrvatski materinski jezik. Koncipiran je po istoj dispoziciji kao i *Praktična slovnica* iz 1855. pa su dijelovi naslovljeni prema tipu rečenica koje se u njima obrađuju. I u njemu se nalaze tablice i pojednostavljeni grafički prikazi koji omogućuju preglednost i olakšavaju usvajanje gradiva. Osim toga prisutne su i opaske u kojima se, kao što je opisano u didaktičko-metodičkom opisu, donose dodatna pojašnjenja koja se najčešće tiču kontrastivnih primjedbi između hrvatskoga i njemačkoga jezika, a u jednoj opasci (u lekciji o analizi rečenice) autor upućuje i na dodatnu literaturu¹⁸ koja bi učenicima mogla biti od pomoći pri uvježbavanju analize rečenica (71).

Što se tiče tekstnih vrsta, ovaj udžbenik, za razliku od druga dva analizirana udžbenika, sadrži samo jedan cjeloviti tekst, odnosno pripovijetku, dok se ostatak gradiva vježba na međusobno nepovezanim rečenicama. S druge strane, on sadrži najviše različitih tipova zadataka u vježbama. Njihov je cilj vježbanje sintakse te proširenje izražajnih sposobnosti uz razumijevanje smisla u svrhu razvijanja intelektualnih sposobnosti. Tematika je slična pa se tako i ovdje nalazi puno primjera koji su vezani uz moralni odgoj te vjersku poduku, a prisutne su i teme iz svakodnevnoga života. Učenici za rješavanje vježbi trebaju posjedovati i određena znanja iz geografije te povijesti.

Klaić se pri sastavljanju ovoga jedinstvenoga udžbenika oslonio na značajnoga njemačkog jezičnog pedagoga Beckera koji gramatičke kategorije poistovjećuje s kategorijama mišljenja, a sam jezik poima kao živući organizam. Zbog njegove teorije da

---

¹⁸ Riječ je o knjizi *Versuch einer praktischen, systematischen Anleitung zum Zergliedern der Sätze* Leopolda Webera. Mechitaristen-Buchdruckerei. Wien. 1853.

gramatička struktura jezika odgovara zakonitostima mišljenja potrebno je da učenici najprije razumiju jezik i shvate njegovu logičku strukturu. U gimnazijama se obrazovanje ličnosti (*Bildung der Persönlichkeit*) kao krajnji, nadređeni cilj postizao na temelju klasičnih jezika i duhovnih sadržaja antičke, grčke i rimske, povijesti. Kako u realkama tih predmeta nije bilo, taj je cilj trebalo postići pomoću drugih sadržaja, i to na temelju živih jezika. Nastavni materijal ovoga udžbenika usmjeren je upravo postizanju toga cilja. Stoga bi se moglo reći da, iako se povlače brojne paralele s materinskim jezikom i iako je udžbenik namijenjen učenju njemačkoga jezika, njegova namjena ipak nije prvenstveno poučavanje njemačkoga, nego objašnjavanje gramatičkih kategorija s ciljem razumijevanja logičkih odnosa izraženih jezikom, čija je krajnja svrha formalno-logičko obrazovanje učenika (*Bildung der Persönlichkeit*).

4. USPOREDBA S DANAŠNJIM UDŽBENICIMA

U 19. stoljeću posredovanje gramatičkih znanja zauzimalo je središnje mjesto u nastavi i učenju stranih jezika, pri čemu je materinski jezik imao vrlo značajnu ulogu. Objašnjavanje gradiva i gramatičkih pojava u analiziranim udžbenicima odvija se stalnim uspoređivanjem danih struktura u hrvatskome i njemačkome jeziku, čak i onda kada su pojedine usporedbe irelevantne u svrhu poučavanja ciljnoga jezika. Stoga u uvježbavanju gradiva prevladava prijevodno-gramatička metoda. Međutim, to je i razumljivo kada se u obzir uzmu određene povijesno-društvene okolnosti toga vremena i krajnji cilj udžbenika. Tako se iz analize udžbenika primjerice vidi da *Praktična slovnica* kao svoj „pokriveni“ cilj ima poučiti kajkavce štokavskom, dok Klaić svojom *Slovnícom* za realke gramatičke zakonitosti dovodi u vezu s općenitim strukturama čovjekova mišljenja jer mu je krajnja svrha obrazovanje ličnosti. Moglo bi se reći da je od analiziranih udžbenika Klaićev *Praktisch-theoretischer Lehrgang der kroatischen Sprache* ponajviše usmjeren na svrhu poučavanja stranoga jezika. U današnjoj nastavi stranih jezika prijevodna metoda sve se više napušta, a upotreba materinskoga jezika nastoji se reducirati.

U svome radu *Udžbenici inojezičnoga hrvatskoga*, Zrinka Jelaska¹⁹ analizira stanje postojećih udžbenika za poučavanje hrvatskoga kao stranoga jezika namijenjenih odraslima. Ukazuje na neke manjkavosti u njima (usp. Jelaska 2008: 233), a kao poseban problem ističe nepostojanje udžbenika za srednje i napredne stupnjeve. Prema kriterijima koji se komentiraju

---

¹⁹ Jelaska, pregled: 6. 9. 2018.

u članku, a to su usmjerenost korisnicima, izgled udžbenika, dodatna oprema, ustroj udžbenika te osnovne sastojnice i teme, u kratkim crtama povući će se paralele s udžbenicima analiziranim u radu, osobito s udžbenikom *Praktisch-theoretischer Lehrgang der kroatischen Sprache* koji je također namijenjen odraslima za poučavanje hrvatskoga.

Uzmu li se u obzir ondašnje i današnje okolnosti te način života, sasvim je razumljivo da se tematika starijih i suvremenih udžbenika razlikuje. Kao što je pokazala analiza tekstova, u udžbenicima iz sredine 19. stoljeća nalaze se teme i vokabular vezani uz poljoprivredu i svakodnevni život, a jako puno primjera posvećeno je temama iz religije te moralnom odgoju. Iako se primjeri najvećim dijelom sastoje od nepovezanih rečenica, u svakom slučaju je pohvalno što udžbenici iz 19. stoljeća sadrže i neke tekstne vrste u kojima se posreduju i određeni kulturološki podaci, odnosno znanja o domovini. Što se tiče osnovnih sastojnica i ustroja udžbenika, zaključuje se da i u analiziranim udžbenicima postoji podjela na lekcije, odnosno tematske cjeline te zadaci za vježbanje. Prisutna su i ponavljanja gradiva te rječnik unutar lekcije (izuzevši udžbenik za realke koji je specifičan po svojoj namjeni). Kada se udžbenici razmotre po kriteriju usmjerenosti korisnicima, može se vidjeti da se ponekad zahtijeva (pre)velik stupanj metajeziknoga znanja, što dovodi do učenja nepotrebnih pravila i u svrhu učenja stranoga jezika može biti i kontraproduktivno, što je ponekad slučaj i kod suvremenih udžbenika. Možda najveća razlika između prijašnjih i sadašnjih udžbenika za učenje jezika mogla bi se primijetiti u samom izgledu udžbenika te u dodatnoj opremi. Današnji udžbenici gotovo u pravilu dolaze s dodatnim materijalima, te su često ilustrirani i u bojama, što je važno u nastavi stranih jezika jer i grafički izgled udžbenika može utjecati na poticanje motivacije. Dodatni materijal je, naravno, i skuplji, a najčešće uključuje multimedijski paket, diskove sa zvučnim zapisima, različite vrste tekstnih predložaka, radne bilježnice, priručnike za nastavnike te knjižice s rješenjima zadataka. Društvene promjene dovele su do toga da je danas puno veći broj ljudi obuhvaćen obrazovanjem, a zbog razvitka tehnologije znanje je dostupnije pa su sve popularnije i *online* aplikacije za učenje stranih jezika. Razumljivo je da se tri analizirana udžbenika iz 19. stoljeća po ovom kriteriju uvelike razlikuju od današnjih. Ipak, neke od grafičkih osobina koje olakšavaju učenje jesu tablice i shematski prikazi te korištenje masnoga tiska. Moglo bi se reći da se nepostojanje radnih bilježnica uz navedene udžbenike može opravdati činjenicom da su oni sami po sebi zapravo gramatičke vježbenice, što dokazuje velik broj raznih zadataka, osobito u Klaićevu udžbeniku za realke. Svakako je bitno spomenuti i podatak da *Praktisch-theoretischer Lehrgang der*

kroatischen Sprache sadrži dodatnu knjižicu s rješenjima vježbi iz udžbenika, *Aufgaben-Schlüssel*.

5. ZAKLJUČAK

Bliski jezični dodiri između hrvatskoga i njemačkoga rezultat su višestoljetne društveno-političke i kulturne povezanosti Hrvatske sa zemljama dinastije Habsburg. Sasvim je razumljivo da je ta povezanost izravno utjecala i na jedno važno područje javnoga života – školstvo. Nastava njemačkoga jezika u hrvatskim školama ima dugu tradiciju, a s obzirom na to da se status koji je njemački jezik uživao u Hrvatskoj mijenjao shodno političkim i društvenim prilikama, logično je da je to ostavilo traga i na didaktičko-metodičkom planu.

Ovaj se rad bavi trima devetnaestostoljetnim udžbenicima: dvama za poučavanje njemačkoga jezika te jednim za poučavanje njemačkih govornika hrvatskome jeziku. Na temelju njihove analize i usporedbe s današnjim udžbenicima pokazale su se sličnosti, ali i razlike. Iako su udžbenici onoga vremena metodički dorađeni, ipak se po mnogim svojstvima poprilično razlikuju od današnjih udžbenika za učenje stranih jezika, naročito kada se u obzir uzme razvoj digitalnih medija bez kojih se nastava stranih jezika danas čini gotovo nezamislivom.

Kao što je vidljivo iz naslova, dva udžbenika za poučavanje njemačkoga jezika nose naziv *slovnica*, što znači da je riječ o gramatikama (od grčkoga *gramma* – slovo). Pod gramatikom se danas podrazumijeva „sustavan opis pravila jezika na različitim razinama“²⁰, a te razine obuhvaćaju fonetiku, morfologiju, sintaksu i dr. Osim toga, riječ gramatika podrazumijeva i knjigu koja daje takav opis jezika. Iako jezične razine nisu izričito navedene, niti su poglavlja udžbenika naslovljena prema njima, svaki se od udžbenika više ili manje dotiče različitih jezičnih razina, uključujući primjerice fonološku i semantičku razinu. Ipak, težište je na morfološko-sintaktičkom opisu jezika.

Poglavlja u knjigama naslovljena su prema tipovima rečenica koje se obrađuju, a Klaić čak i svoja dva dijela udžbenika *Praktisch-theoretischer Lehrgang der kroatischen Sprache* naslovljuje prema njima (*Der einfache Satz* i *Der mehrfache Satz*). Dakle, polazište za opis jezika i gramatičkih pojava uvijek je sintaksa, odnosno njezina temeljna jedinica – rečenica. Udžbenici polaze od obrade glagola koji kao najvažniji dio govora nosi smisao određenoga iskaza. U ovakvom shvaćanju primjećuje se Wurstov i Beckerov utjecaj, na kojega se Klaić izriječno i poziva. To pokazuje da je svakako bilo međusobnih utjecaja i uzora pri sastavljanju udžbenika. Dokaz je tomu i *Praktična slovnica* iz 1855. koju je autor vrlo

---

²⁰ Definicija je preuzeta sa stranice <http://proleksis.lzmk.hr/24243/>, pregled: 6. 9. 2018.

vjerojatno preradio iz poljskoga, a pokazalo se i da je po uzoru na nju koncipiran navedeni Klaićev udžbenik. Uočava se nasljedovanje latinskoga modela naziva, što primjerice pokazuje termin „vezni način“, odnosno konjunktiv koji je preuzet iz latinske gramatičke terminologije ili „česti govora“ (od latinskoga *partes orationis*) za vrste riječi u *Praktičnoj slovnici* i slično. Osim u terminologiji, utjecaj latinskoga uočljiv je i u pojedinim elementima koji su iz njega preuzeti, kao što je primjerice supin.

U radu se bilo potrebno ograničiti na određene kriterije analize, no neka mjesta nameću nova pitanja i poticaje, poput frazeološke razine ovih udžbenika. Naime, u udžbenicima su u rečenicama prisutne fraze i poslovice, no u rječničkom se dijelu nalaze samo njemačko-hrvatske leksičke jednakžbe, koje se prevode „riječ za riječ“, dok njemački *Funktionsverbgefüge*, 'funktionalni glagolski sklopovi', uopće nisu prisutni, kao ni hrvatski frazemi. Ta bi tema lingvistima mogla biti zanimljiva i poticajna za nova istraživanja.

SAŽETAK

U ovom se radu na temelju triju devetnaestostoljetnih knjiga analiziraju hrvatsko-njemački dodiri u gramatikografiji, disciplini koja se bavi proučavanjem načina na koji su pisane gramatike.

Uvodni dio rada donosi povijesni okvir unutar kojega se zacrtavaju društvene i političke prilike, posebice one vezane za sredinu 19. stoljeća, a zatim se ukratko prikazuje razvoj hrvatskoga školstva uz poseban osvrt na učenje njemačkoga jezika čiji se status tijekom vremena mijenjao, ovisno o društveno-političkoj situaciji. Zajedno s mijenjanjem statusa njemačkoga jezika mijenjala se i uloga nastave njemačkoga jezika u Hrvatskoj, što se odrazilo i na metodički i didaktički aspekt u učenju njemačkoga jezika.

U glavnom dijelu rada analiziraju se dva udžbenika njemačkoga jezika i jedan udžbenik hrvatskoga jezika za govornike njemačkoga. Analiza se provodi na temelju određenih kriterija, a poseban naglasak stavlja se na uspoređivanje gramatičkih struktura u hrvatskom i njemačkom, pri čemu se nastoji razmotriti kojim kategorijama i na koji način autori opisuju oba jezika. Osim samoga gramatičkoga opisa, navedene gramatike sadržavale su i drugi materijal za učenje jezika pa su zapravo imale ulogu današnjih udžbenika.

Ključne riječi: gramatikografija, jezični dodiri, njemački kao strani jezik, hrvatski kao strani jezik, učenje njemačkoga jezika u Hrvatskoj, udžbenici stranih jezika

SUMMARY

This thesis analyzes Croato-German contacts within the grammaticography based on three books that date from the mid-nineteenth century. It is a linguistic discipline which deals with studies on how the grammars used to be written.

The introductory part of the thesis focuses on the historical framework which elaborates social and political circumstances, especially those of the mid-nineteenth century. Besides that, it provides an insight into the state and development of Croatian educational system with a special emphasis on learning the German language, whose status changed over time, depending on the socio-political situation. The role of teaching German language in Croatia changed as well, reflecting both the methodical and the didactic aspects of learning German.

The central part of this thesis analyzes two German language textbooks and one Croatian language textbook which was intended to be used by German native speakers. The above-mentioned grammars were analyzed by several different criteria and were subsequently compared to each other. Special emphasis was put on the comparison of grammatical structures in Croatian and German language, with the aim of considering the way and the categories the authors used to describe both languages. In addition to the grammatical description itself, the grammars also contained other language learning materials, which means they actually played the role of today's textbooks.

Keywords: grammaticography, lingual contacts, German as foreign language, Croatian as foreign language, learning German in Croatia, foreign language textbooks

ZUSAMMENFASSUNG

In dieser Arbeit werden kroatisch-deutsche Kontakte in der Grammatikographie anhand von drei Büchern aus der Mitte des 19. Jahrhunderts erforscht. Es handelt sich um eine linguistische Disziplin, die sich mit der Art und Weise befasst, wie Grammatiken geschrieben werden.

In einem kurzen historischen Überblick werden zunächst die gesellschaftlichen und politischen Umstände dargestellt, wobei insbesondere die Periode um die Mitte des 19. Jahrhunderts berücksichtigt wird. In der kurzen Darstellung des kroatischen Schulwesens wird besonders auf die Stellung der deutschen Sprache eingegangen.

Im Hauptteil der Arbeit werden zwei Lehrbücher der deutschen Sprache und ein Lehrbuch des Kroatischen für Deutschsprechende analysiert. Die Analyse wird anhand bestimmter Kriterien durchgeführt, was einen Vergleich dieser Bücher ermöglicht. Dabei interessiert uns besonders das Vergleichen grammatischer Strukturen des Deutschen und des Kroatischen: in welcher Art und Weise und mithilfe welcher Kategorien werden die beiden Sprachen miteinander verglichen. Wie damals üblich, bildet die grammatische Beschreibung den größten Teil der Bücher, sie enthalten jedoch auch Wortlisten, Übungen und Texte, hatten also die gleiche Funktion wie die heutigen Lehrbücher.

Schlüsselwörter: Grammatikographie, Sprachkontakte, Deutsch als Fremdsprache, Kroatisch als Fremdsprache, Deutschlernen in Kroatien, Lehrbücher für Fremdsprachen

LITERATURA

Barić, Eugenija i sur. (2005) *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.

Biondić, Ivan (1994) *Raspuća hrvatskog učiteljstva: od sekularizma do boljševizma*. Zagreb: Hrvatska akademija odgojnih znanosti.

Brozović, Dalibor (2008) *Povijest hrvatskoga književnog i standardnoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.

Cherubim, Dieter (1980) Grammatikographie. U: *Lexikon der Germanistischen Linguistik*. Str. 768–778. Tübingen: Max Niemeyer Verlag. https://books.google.hr/books?id=26BqA1-cXNsC&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q=grammatikographie&f=false.

Jelaska, Zrinka (2008) Udžbenici inojezičnoga hrvatskoga. *Croatian Studies Review*, vol. 5. br. 1. Str. 221–238. <https://hrcak.srce.hr/94394>.

Häusler, Maja (1995) *Učenje njemačkog jezika u Hrvatskoj – s povijesnog aspekta*. Neobjavljena disertacija. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.

Häusler, Maja (1998) *Zur Geschichte des Deutschunterrichts in Kroatien seit dem 18. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag.

Helbig, Gerhard i Buscha, Joachim (2001) *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*. Berlin [etc.]: Langenscheidt.

Katić, Lovre (1938) *Pregled povijesti Hrvata*. Reprint izdanja iz 1938. godine. Split: Marjan tisak.

Katičić, Radoslav (2015) Hrvatski jezik od narodnoga preporoda do kraja 19. stoljeća. U: *Povijest hrvatskoga jezika*. Knj. 4, 19. stoljeće. Str. 35–77. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske znanosti i kulture CROATICA.

Klaić, Franjo (1856) *Slovnica němačkoga jezika za pèrvi razred nižjih realkah s ilirskim nastavnim jezikom*. Beč: knjižara Lav. Hartman.

Klaić, Franjo (1867) *Praktisch-theoretischer Lehrgang der kroatischen Sprache. Nach der natürlichsten Sprachmethode zum Schul-, Privat- und Selbstunterrichte. Erster Theil. Der einfache Satz*. Zagreb: Verlag von Leop. Hartman's Buchhandlung.

Klaić, Franjo (1867) *Praktisch-theoretischer Lehrgang der kroatischen Sprache. Nach der natürlichsten Sprachmethode zum Schul-, Privat- und Selbstunterrichte. Zweiter Theil. Der mehrfache Satz*. Zagreb: Verlag von Leop. Hartman's Buchhandlung.

Klaić, Franjo (1867) *Aufgaben-Schlüssel zum ersten Theile des praktisch-theoretischen Lehrganges der kroatischen Sprache*. Zagreb: Verlag von Leop. Hartman's Buchhandlung.

Klaić, Franjo (1868) *Aufgaben-Schlüssel zum zweiten Theile des praktisch-theoretischen Lehrganges der kroatischen Sprache*. Zagreb: Verlag von Leop. Hartman's Buchhandlung.

Maretić, Tomo (1932) *Pregled srpskohrvatske gramatičke terminologije XVII, XVIII i XIX vijeka*. Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Str. 13–91. <http://dizbi.hazu.hr/object/view/DAGvcpZ6gm>.

Moguš, Milan (2009) *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.

Nyomárkay, István (2000) *Kroatističke studije*. Zagreb: Matica hrvatska.

Praktična slovnica němačkoga jezika za gradske i glavne učione u carevini austrijskoj (1855). Beč: u c. kr. nakladi školskih knjigah.

Samardžija, Marko (2015) Hrvatski jezik od početka 19. stoljeća do narodnoga preporoda. U: *Povijest hrvatskoga jezika*. Knj. 4, 19. stoljeće. Str. 9–35. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti CROATICA.

Silić, Josip i Pranjković, Ivo (2007) *Gramatika hrvatskoga jezika: za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.

Vince, Zlatko (1990) *Putovima hrvatskoga književnog jezika: lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

INTERNETSKE STRANICE

Hrvatska enciklopedija Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža. <http://www.enciklopedija.hr/>.

Hrvatski jezični portal. <http://hjp.znanje.hr/>.

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. <http://ihjj.hr/>.

Proleksis enciklopedija online. <http://proleksis.lzmk.hr/>.

[https://de.wikipedia.org/wiki/Karl_Ferdinand_Becker_\(Sprachforscher\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Karl_Ferdinand_Becker_(Sprachforscher)).